

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Пәлсапаттық және
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор

Алуа Жолдыбалина,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің бөлім жетекшісі

Шығаруға жауапты:

А. Арзықұлов

Редакция мекенжайы:

Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20

Факс (7172) 75-20-21

E-mail: office@kisi.kz

www.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414 - 5696

Индекс 74007

Журналда жарияланған материалдарды
көшіріп басқан, микрофильмдеген
жағдайда журналға сілтеме жасалынуы
міндетті. Жарияланған мақала
авторларының пікірі редакция
көзқарасын білдірмеуі мүмкін.

ҚБ «ҚСҚ» «Бұланды» КФ

басылып шығарылды.

Макинск қ.,

Громов көш., 73.2.

Таралымы 500 дана.

МАЗМҰНЫ

Лаила Ахметова

Жастар ортасында медиа-білім беру: уақыттың жаңа қатерлері..... 6

Шавкат Сабиров

Киберқылмыстың қауіп-қатері мен олардың Қазақстанға әсері..... 20

Дастан Көшербаев

Бұқаралық ақпарат құралдарының саясаттағы рөлі..... 32

Алуа Жолдыбалина, Мәншүк Кәрімова

ҚР Президентінің 1997–2017 жылдар аралығындағы Қазақстан халқына Жолдаулары: талдау, негізгі тұжырымдамалар, сабақтастық..... 41

ТАРИХ. ҚОҒАМ. САЯСАТ

**Алина Байғужаева,
Нұрдаулет Құрбанбекұлы,
Олжас Хамидулин**

Мемлекеттің қызметшілердің мансаптық жылжуында көшбасшылық құзыреттерді дамыту..... 66

Нұрсұлтан Ахмедия

Орталық Азия мемлекеттерінің саяси жүйелерінің қалыптасуы..... 81

Мукеш Кумар Мишра

Президенттік өкілеттерді бөлісу: Қазақстандағы реформаларға ықпалы..... 92

Данагүл Көпежанова

Қазақстан Республикасы Президентінің билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлу мәселелері..... 103

**Зейн Айдынов, Аида Балкибаева,
Дина Айкупешева**

Статистикалық мәліметтерді талдау және болжау үшін нейрондық желілерді пайдалану негіздері..... 110

СОДЕРЖАНИЕ

Лаила Ахметова

Медиаобразование в молодежной среде: новые вызовы времени..... 6

Шавкат Сабиров

Угрозы киберпреступности и их влияние на Казахстан..... 20

Дастан Кошербаев

Роль средств массовой информации в политике..... 32

Алуа Жолдыбалина, Маншук Каримова

Послания Президента РК народу Казахстана за 1997–2017 годы: анализ, основные концепты, преемственность..... 41

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

- Ерлан ҚАРИН** – Редакциялық кеңестің төрағасы,
«Қазақстан» РТРК» АҚ Басқарма төрағасы,
саяси ғылымдарының кандидаты
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – Бас редактор, ҚР Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық зерттеулер
институтының бөлім жетекшісі, Ph.D.
- Гүлназ ҚАСЫМОВА** – редактор, ҚР Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық зерттеулер
институты Әлеуметтік-саяси зерттеулер
бөлімінің ғылыми қызметкері
- Уямо ТОМОХИКО** – Хоккайдо университеті жанындағы Славян
зерттеулер орталығының профессоры
(Жапония), Ph.D.
- Уильям ФИЕРМАН** – Индиана университетінің профессоры
(АҚШ), Ph.D.
- Сон ЮНХУН** – Ханкук университетінің профессоры
(Оңтүстік Корея), Ph.D.
- Бүркітбай АЯҒАН** – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы
институтының директоры, тарих
ғылымдарының докторы, профессор
- Казбек ИСАЕВ** – ҚР Президенті жанындағы Қазақстанның
стратегиялық зерттеулер институтының
ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының
кандидаты
- Мейрам ҚАЗЫКЕН** – Қазіргі заманғы қоғамды зерттеу
институтының директоры, экономика
ғылымдарының докторы
- Ботағоз РАКИШЕВА** – «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының
жобалар директоры, әлеуметтану
ғылымдарының кандидаты
- Айгуль САДВОКАСОВА** – ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік
басқару академиясының Орталық
Азия өңіріндегі этносаралық және
конфессияаралық қатынастарды зерт-
теу жөніндегі орталықтың басшысы,
әлеуметтану ғылымдарының докторы

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

- Ерлан КАРИН** – председатель Редакционного совета, председатель правления АО «РТРК Казахстан», кандидат политических наук
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – шеф-редактор, руководитель отдела Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D.
- Гульназ КАСЫМОВА** – редактор, научный сотрудник Отдела социально-политических исследований Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК
- Уямо ТОМОХИКО** – профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D. (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – профессор университета Индиана, Ph.D. (США)
- Сон ЮНХУН** – профессор Ханкукского университета, Ph.D. (Южная Корея)
- Буркитбай АЯГАН** – директор института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук, профессор
- Казбек ИСАЕВ** – ученый секретарь Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, кандидат исторических наук
- Мейрам ҚАЗЫКЕН** – директор Института исследований современного общества, доктор экономических наук
- Богагоз РАКИШЕВА** – директор проектов исследовательского института «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – руководитель Центра по изучению межэтнических и межконфессиональных исследований в Центральноазиатском регионе при Академии государственного управления при Президенте РК, доктор социологических наук

THE EDITORIAL BOARD

- Yerlan KARIN** – Chairman of Editorial Board, CEO of “Kazakhstan” Broadcasting Corporation, Candidate of Political Sciences
- Alua ZHOLDYBALINA** – Chief Editor, Head of Department of Kazakhstan Institute for Strategic Studies under President of Kazakhstan (KazISS), Ph.D.
- Gulnaz KASSYMOVA** – Editor, Research Fellow of Department of Social and Political Analysis of KazISS under President of Kazakhstan
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), Ph.D., Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D. Professor
- Song YONGHONG** – University of Hankuk, Ph.D. (South Korea), Professor
- Burkitbai AYAGAN** – Director of Institute of History of State, Ministry of Education and Science of Kazakhstan, Doctor of History, Professor
- Kazbek ISSAYEV** – Secretary for Research and Academic Affairs of KazISS under President of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences
- Meiram KAZHIKEN** – Director of Institute of Contemporary Societal Studies, Doctor of Economics
- Botagoz RAKISHEVA** – Projects Director, “Public Opinion” Research Institute, Candidate of Sociology
- Aigul SADVOKASSOVA** – Head of Center of Inter-ethnic and Inter-confessional Studies in Central Asia, Academy of Public Administration under President of Kazakhstan, Doctor of Sociology

ҒТАМР
19.01.29

Лаила Ахметова

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, тарих ғылымдарының докторы
(Алматы, Қазақстан)*

ЖАСТАР ОРТАСЫНДА МЕДИА-БІЛІМ БЕРУ: УАҚЫТТЫҢ ЖАҢА ҚАТЕРЛЕРІ

Аңдатпа. Жастар ортасында медиа-сауаттылық және медиа-білім беру қазіргі уақыттағы өзекті міндеттердің бірі болып табылады. Тақырып – қоғамның инновациялық дамуының индикаторы және сонымен бірге елдің ақпараттық қауіпсіздігінің мәселелерінің бірі. Елдің жас ұрпағын тәрбиелеу мен білім беру қажет. Медиа білім беру мәселелерін жаһандық ауқымда білу бүгінгі күнгі міндет болып табылады және әрбір мемлекеттің болашақ дамуы мен жетістіктері үшін жұмыс істейді.

Түйін сөздер: *медиа сауаттылық, медиа білім, жастар, Қазақстан, ұлттық қауіпсіздік, жаңа технологиялар, заман талабына сай.*

Лаила Ахметова

МЕДИАОБРАЗОВАНИЕ В МОЛОДЕЖНОЙ СРЕДЕ: НОВЫЕ ВЫЗОВЫ ВРЕМЕНИ

Аннотация. Медиаграмотность и медиаобразование в молодежной среде становятся одной из актуальных задач современности. Тема является индикатором инновационного развития общества и в то же время одним из вопросов информационной безопасности страны. Просвещать, обучать молодое поколение страны необходимо. Знать вопросы медиаобразования в мировом масштабе – задача сегодняшнего дня и поле деятельности для будущего развития и продвижения вперед каждого государства.

Ключевые слова: *медиаграмотность, медиаобразование, молодежь, Казахстан, национальная безопасность, новые технологии, вызовы времени.*

Laila Akhmetova

MEDIA EDUCATION AMONG YOUNG PEOPLE: NEW CALLS OF TIME

Abstract. The media literacy and media education among young people becomes one of relevant problems of the present. The subject becomes the indicator of innovative development of society and at the same time is one of questions of information security of the country. It is necessary to educate, train the younger generation of the country. To know questions of media education on a global scale – a task today and work for future development and advance forward of each state.

Key words: *media literacy, media education, youth, Kazakhstan, national security, new technologies, time calls.*

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Журналистика факультетінде алты жыл қатарынан ғылыми негізде медиа-сауаттылық және елдегі медиа білім беру проблемалары зерттелуде. Мәселе жаңа, республикада аз зерттелген, бірақ қазіргі таңда батыс елдері мен Ресейде өзінің тарихы, теориясы, практикасы және тәжірибесі бар.

Тақырыптың өзектілігі күмән туғызбайды. Осы зерттеуді екі немесе үш ондаған жылдар бұрын бастаған елдердің теориясы мен тәжірибесін зерделеу отырып, қазақстандық тарихты қалыптастырамыз. Әрине, бұқаралық ақпарат құралдарында сауаттылықты және білім беруді зерттеу ХІХ және ХХ ғасырларда болды, бірақ олар басқаша аталды, және олар ХХІ ғасырдағы медиа сауаттылықты және медиа білім алдында тұрған мақсаттар мен міндеттерге қарағанда, өзгеше мақсат қойды. ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басы бұрынғыға қарағанда әр түрлі.

Медиа білім беру мен медиа сауаттылықтың өзектілігі, бірінші кезекте, азаматтардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты, ұлттық қауіпсіздік негіздерінің бірі. Қандай мемлекеттік және азаматтық қоғам БАҚ және ақпараттық сауаттылығын қалыптастыру мәселелері алаңдатады қазір көптеген факторларға, сыртқы және ішкі жалпы және кәсіби проблемаларымен байланысты, бірақ одан да маңызды, ол жаһандану қоғамның

уақыты дәуірінің жаңа сынақтарына ең маңызды өркениетті жауап болып табылады.

Қоғамның тарихи дамуы барысында функционалдық сауаттылықтың белгілі бір деңгейі адамның әлеуметтік бейімделуіне және дамуына себеп болды. Мәселенің маңызды бөлігі - оны кәсіби мүмкіндіктер тұрғысынан қарау болды. Мәселенің ішкі жағы - ақпараттық қауіпсіздікті бүгінгі қоғамда бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі үшін тұжырымдамалық негіз ретінде қамтамасыз ету, журналистердің және медиа сауаттылық және бұқаралық ақпарат құралдарын оқыту саласындағы мамандар мен оқытушылардың кәсіби біліктілігін көтереді.

Орта және жоғары білім беру саласындағы құзыреттілік жүйесінде «Медия және ақпараттық сауаттылықты» (МАС) қосу және медиа білім беруге тиісті назар аудару қоғамның және оның оқу орындарының инновациялық дамуының әлеуметтік индикаторы болып табылады, өйткені ол жоғары технологиялық өндіріс, желілік технологиялар басым және т.б. басым ақпараттық қоғамға көшуді белгілейді.

Халықаралық қоғамдастық ақпараттық дәуірде контекст, демократия және азаматтық, елдің сөз бостандығы мен қауіпсіздігі, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы өмірдің барлық салаларында ықпал етуі мен өзгеруін зерттейді.

Көптеген халықаралық, ең алдымен ЮНЕСКО, БҰҰ-ның Даму бағдарламасы, ЕҚЫҰ, ЕҚЫҰ / ДИАҚБ және басқа да ұйымдармен медиа білім алу үшін көптеген істер жасалып жатыр.

Алдымен біз қолда бар әдебиеттерді зерттедік. Ол түрлі университеттердің кітапханаларында және ғылыми орталықтарында ұсынылған, ғаламтор кеңістігінде жеткілікті. Бүгінгі күні біздің дерекқорда ағылшын, қазақ және орыс тілдерінде 1000-нан астам кітап, оқу құралдары және оқу-әдістемелік құралдар бар. Зерттелетін тақырып бойынша мындаған мақалаларды әртүрлі ғылыми сипаттағы дерек көздерден, халықаралық конференцияларда, ғылыми мақалалардың жинақтарында және т.б. кездестіруге болады. Бірден біз қазақ тілінде медиа сауаттылық мен медиа білім беруге қатысты әдебиеттер жоқ екендігін байқаймыз.

Әртүрлі тұжырымдамалардан коммуникация теориясына жеті тәртіптік көзқарас анықталуы мүмкін: риторикалық, семиотикалық, феноменологиялық, кибернетикалық, социопсихологиялық, әлеуметтік-мәдени және сыни көзқарас [1].

Осылайша, егер ақпарат арқылы біз қоғамның құнды интеллек-

туалды ресурсын, сондай-ақ зияткерлік меншік инфрақұрылымын білдіретін болсақ, онда қарым-қатынас ақпаратты белгілі бір әлеуметтік және мәдени контекстте ойнату және сақтау тәсілі ретінде анықталуы мүмкін.

Медиа сауаттылық мәселелерін талдаудың басты шарасы қоғам мен БАҚ өзара әрекеттесу және араласу процестерін қарастыру болып табылады. Мәдениеттің мәдениетіндегі рөлін қарастыратын ең ықпалды әлеуметтік теоретиктердің бірі – Пьер Бурье «Теледидар және журналистика туралы» еңбегінде «Журналистиканың күші» мәнін анықтай отырып, зерттеу тақырыбының объектісі «журналистің күші» және, ең бастысы «төртінші билік» ретіндегі журналистика емес екенін айтады, бірақ журналистика саласының тетіктері нарықтық талаптарға (оқырмандар мен жарнама берушілерге), ең алдымен, журналистерге, содан кейін олардың қатысуымен мәдени өндірістің әр түрлі салаларында қолданылады: құқықтық, әдеби, көркем, ғылыми [2]. Басқаша айтқанда, Р. Бурдьевтің көзқарасы тұрғысынан, ең алдымен, экономикалық тұрғыда (нарықтық қысым) әлеуетті тәуелділік пен өзара байланысты ескере отырып, ақпараттық өрістің құрылымдық ықпалын және оның басқа әлеуметтік салаларға әсерін зерттеу қажет. Бұл процестер феноменологиялық тұрғыда өте әртүрлі әлеуметтік орталарда орын алғанына қарамастан, олардың ішкі тартымдылығы масс-медиа мен әлеуметтің өзара іс-қимылының түсіну үшін есіктерді ашады.

Бұқаралық ақпараттың таралу сипаттамасының негізгі бағалары аудитория мәселесін белсенді түрде (кем дегенде ішінара) немесе толығымен пассивтік түрде қабылдауға байланысты. Аталған зерттеушілік қондырғының мазмұнында П. Лазсерфель, Б. Берелсон және Г. Года әзірлеген «екі деңгейлі ақпараттық ағын» теориясы айтарлықтай қызығушылық тудырды [3]. Оның мәні бойынша хабарлама бірден барлық аудиторияға тиесілі болмай, алдымен топ ішіндегі «беделді көшбасшы» (топтың ең беделді мүшесі), содан кейін ол арқылы өзгелері қоғамда одан әрі таратылуында.

Ақпараттық ағымның идеялары «ақпараттық тосқауыл теориясы» деген тағы бір теориялық түсіндірмеге ие болды. Оның авторы К. Левин [4]. Әртүрлі байланыс арналары арқылы өтетін ақпараттың сипаты «қақпалардың» (цензураға ұқсас) болуына байланысты. Автор жаңа «дарбазашы» (gatekeeper) терминін ұсынады. К. Левин теориясы жаңалықтарды таңдау процесін түсіндіру үшін жиі қолданылады. «Дарбазашы» түсінігінің астында жаңалықтар ағыны (яғни ақпаратты тарату, өзгерту, тарылту немесе кеңейту,

маңызды ақпаратты қайталау және «қосымша» компоненттерін шығару және т.б.) бақылауға мүмкіндігі мен қажет бар мағына жатыр. «Дарбазашы» арқылы Ақпаратты манипуляциялау мүмкіндігін негіздеу (тікелей бұрмалаусыз және жалғансыз) ақпараттық жүйенің ашықтығы туралы тезисіне күмән келтірді.

Осы тақырыпты зерттеуде жиырма жылдан астам уақыттан бері ғалымдардың орасан зор еңбегін атап өтіп, мыңнан астам ғылыми-зерттеу кітабын басып шығаруға көптеген конференциялар, семинарлар, дөңгелек үстелдер мен тренингтер өткізілді. А.В. Федорова, И.А. Фатеевой, А.А. Новикованың еңбектері мен басқалары посткеңестік және әлемдік кеңістіктегі зерттеу тақырыбына лайықты үлес қосты [5].

Осы жылдар ішінде біздің шығармашылық ұжымымыз медиа сауаттылық және медиа-білім беру бойынша бірқатар кітаптар, оқу құралдары және ғылыми жұмыстар жинақтарды жазды [6].

Мақсаты: Қазақстанның жастар ортасында медиа сауаттылығын және бұқаралық ақпарат құралдарын тәрбиелеуді қоса алғанда, пассивті медиа тұтынуды белсенді және сыни үрдіске айналдыру.

Міндеттері: Жалпы, бұқаралық ақпарат құралдары мен ақпараттық сауаттылық белгілі бір құзыреттілік жүйесі ретінде барлық бұқаралық ақпарат құралдарының ақпараттық алаңының мүмкіндіктерін белсенді пайдалану дағдыларын дамытуға бағытталған: Интернет, теледидар, радио, бейне, кинематография, баспасөз.

Қазақстан үшін журналистерге, жоғары білім алған мамандарға, медиа педагогтерге, мектеп мұғалімдеріне, оқушыларға арналған медияны зерттеу мәселелерін анықтап алдық.

Медиа сауаттылық және медиа білім беру мәселелерін зерттеу бойынша ұсынымдарда екі тұжырымдаманың ұқсастығы мен айырмашылығы, батыс және ресейлік ғалымдардың тақырыбын зерттеу, оларды қалыптастыру мәселесі мен оқыту әдістемесі, кадрларды даярлау мәселелері, халықаралық және ұлттық стандарттарды бекіту, ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың жалпы білім беру үдерісіне тұтастай алғанда елдің орта және жоғары білім беру жүйесінде әсер етуі және т.б. арасындағы шекаралар көрсетілді.

Білім және ғылым министрлігіндегі біздің есептік баяндамада Қазақстанның білім берудің жоғары және орта деңгейінде медиа-білім беруді, медиа-педагогтарды дайындау үдерісін, ЮНЕСКО және Болон процесінің халықаралық стандарттарына сәйкес медиа-

білім беру бағдарламаларын бекіту мәселелерін шешу үшін қажетті мәселелер қойылды.

Еліміздің жас ұрпағын контекстті дұрыс оқу, жазу, видео түсіру, диктофонға жазу, суретке түсіруге дайындау үшін біздің елімізде жоқ медиа-педагогтар жоғары деңгейдегі мамандарды даярлаудың белгілі бір кезеңін талап етеді.

Гипотеза: медиа білім беру әлемнің кез-келген елінің әрбір азаматының сөз бостандығы мен ақпаратқа деген құқығының негізгі құқықтарының бөлігі болып табылады және демократияны қолдаудың құралы болып табылады. Медиа сауаттылық және медиа білім беру мәселелеріне қатысты жастарға білім беруде жаңа технологиялар мен медианы пайдалану арқасында жас ұрпақты функционалдық сауаттылықтың белгілі бір деңгейіне үйрету, ол адамның әлеуметтік бейімделуі мен дамуының шарты болып табылады.

Әдістеме. Жұмыста салыстырмалы-тарихи зерттеулер әдіснамасы, социологиялық зерттеулердің әдіснамасы мен әдістемесі, әлеуметтік болжау және жобалау, салыстырмалы тарихи әдіспен және статистикалық деректерді талдаумен жүйелі және құрылымдық-функционалдық тәсілмен, сондай-ақ ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихын сипаттайтын ресми құжаттарды зерттеу және т.б. қолданылады. Ол сондай-ақ пәнаралық әдіснаманың, математикалық және статистикалық әдістердің және әлеуметтік ақпараттың өңделуінің бағдарламалық құралдарының, мазмұнды талдаудың және құжаттарды сапалы талдаудың, салыстырмалы зерттеулер әдістерінің артықшылықтарын қарастырады.

Интернетті орта білім беру желісіне енгізудің практикалық мысалы. Біз Интернет арқылы Ең үздік мектептегі шағырма Республикалық байқауларын өткізу үшін Қазақстанда алғаш рет қолдандық. 2010 жылдан қазіргі уақытқа дейін Қазақстанның оқушылары арасында патриоттық тақырып бойынша жеті Республикалық конкурстар өтті. Ең жақсы жұмыстар әлеуметтік жауапты журналистика сайтында – <http://unesco-kaznu.ucoz.kz/> жарияланды.

2012 жылы мектеп шығармаларының 2 жинағы жарық көрді – республикалық жарыстардың бірі, ал екіншісі – Алматы (ҚР) мен Кемерово облысының (РФ) екі ел арасындағы күтпеген жерден конкурсқа қатысқан Алматы қаласы. «Қазақстан, армия, отансүйгіштік» атты мектеп шығармаларының жинағы Отан қорғаушылар күнінің 20 жылдығына арналған 591 композицияны қамтыды. «Алматы қаласының оқушылары отансүйгіштік туралы» атты кітапта оқушылардың ең үздік 176 жұмысы қамтылған [7].

2014 жылы күнтізбелік жоспарға сәйкес «Қоғаммен байланыс» және «Халықаралық журналистика» мамандықтарының студенттерімен екі жоба өткізілді: 1). «Отансүйгіштік туралы Қазақстанның оқушылары» кітабын шығара отырып, патриоттық тақырып бойынша үздік білім алу және республикамыздағы мектеп оқушыларының шығармаларын басып шығару бойынша республикалық конкурс; 2) Патриоттық тақырыптағы қоғаммен байланыс тақырыбындағы ең жақсы туынды [8].

Жарыстың тақырыбы – патриотизм, қатысушылар – Қазақстан оқушылары. Бұл жағдайда бұқаралық ақпарат құралдарының сауаттылығы мен медиа-білім беру дегеніміз не?

Барлық жеті жарыстар Интернет арқылы өткізілді. Біз қалалар мен қалалардың білім беру бөлімшелерімен (біз e-gov әрекетін көреміз – электрондық үкімет – іс-әрекетте!), жеке мектептермен және мұғалімдермен, әрине, оқушылармен электронды хат алмасуды жүргіземіз. Біртіндеп жеті жыл қатарынан, біз мектептерді электрондық хат алмасуға, Интернетпен жұмыс істеуге үйреттік. Яғни, мектеп оқушылары жазған патриоттық тақырыптар бойынша біз оларға медиа сауаттылықты меңгеруге, медиа білім алуға үйретіп, медиа ақпарат бердік. Журналистика факультеті, оның мамандықтары, қоғаммен байланысы, баспа ісіндегі орны, дизайны, халықаралық журналистика және әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті туралы сөз қозғаған кезде біз кәсіптік бағдарлау, мамандық таңдау, ел азаматын дайындау туралы әңгімеледік.

1-кесте. Композициялар республикалық конкурстарға патриоттық тақырыпқа қойылатын талаптарды бұза отырып жіберілді [9]

№	Республикалық конкурстарды өткізген жылдар	Электронды поштамен жіберілмеген шығармалар,%	Стандарт бойынша жіберілмеген шығармалар, %	Детлайннан кейін жіберілген шығармалар, %
1	2010	35	18	6
2	2011	15	19	5
3	2012 - 1	7	14	5
4	2012 - 2	3	13	3
5	2014	2	11	4
6	2015	0,5	12	6
7	2016	0,3	10	2

Осылайша, оқушылар мен мұғалімдер біртіндеп интернетте жұмыс істей бастады. Сондықтан да жұмыстың бесінші жылында қоғаммен байланыс бойынша конкурс, үлкен және кіші Отанына деген сүйспеншілік, үлгі алатын адамдар туралы, оқушылар өміріне қажетті дағдыларды үйренетін қымбатты ұстаз және тамаша адам туралы байқаудың таңдалып алынуы кездейсоқтық емес. Мұнда АКТ туралы барлық ақпарат қолданылды. Оған патриоттық тақырып бойынша деректі фильмдер, слайдтар, фотосуреттер, бейнероликтер оқушыларға жіберілді.

Ғылыми жобалар үшін жаңа конкурс жариялаған кезде біз осы бағытта жұмыс істеуді жалғастыруға шешім қабылдадық, себебі, біз, негізінен, Қазақстанда алғаш рет медиа-білім беру туралы айттық. Әрине, басқа елдерде зерттеулер жүріп жатыр, бірақ посткеңестік кеңістіктегі Азия кеңістігінің аумағында біз осы бағыттағы алғаш ашушылардың бірі болдық.

2-кесте. Жылдар бойынша студенттердің жіберген эссе саны және жарыстардың атаулары [10]

Барлығы	Астана мен Президент	Жеңіс, жад, патриотизм	Қазақстан, әскер, патриотизм	Алматыда және Кемерово қаласында (Қазақстан-Ресей) патриотизм тақырыбы бойынша конкурс	Қазақстанның оқушылары патриотизм туралы	Ұлы Жеңістің 70 жылдығы (1941-1945 жж.)
Барлығы	129	290	591	176	637	1432
Қазақ тілі	61	92	295	79	390	636
Орыс тілі	68	198	296	97	247	796

ЮНЕСКО тұтынушылық мазмұнды, медиа және ақпараттық сауаттылықтың тұжырымдамасын ұсынады.

Пайдаланушының контенті дегеніміз не?

Пайдаланушының контенті (ПК) «тұтынушылық контент», «азаматтық журналистика», «әлеуметтік медиа» немесе «бірлескен БАҚ» деп белгілі - бұл жақында ғана өте сирек кездесетін құбылыстарды сипаттау үшін қолданылған салыстырмалы жаңа тұжырым. Пайдаланушының контенті түсінігі телеарна немесе эфирлік компания емес, аудиториялары (немесе компания тәуелсіз немесе жеке көздерден алған) арқылы құрылған БАҚ арқылы барлық

қол жетімді контенттерге таралады. ПК - бұл факс, SMS-хабарлама, сандық фотосурет, бейне, блог немесе подкаст болсын, медиа технологиясы арқылы алынған кез келген контент. Дәстүрлі БАҚ-та (негізінен радио және теледидарда) және жаңа медиада (Twitter немесе YouTube сияқты) пайдаланылады.

БАҚ және ақпараттық сауаттылық дегеніміз не?

Қазіргі заманғы ақпараттық қоғамда қоғамға толығымен қатысқысы келетін адамдар бейнелерді, аудио жазбаларды және SMS-хабарламаларды оңай алуға, ұйымдастыруға, бағалауға және жасауға қабілетті болуы керек. Бұл медиа және ақпараттық сауаттылық саласына (МАС) кіре білу қабілеті, оны ЮНЕСКО «медиа дереккөздерден алынған ақпаратты түсіну және оны барабар бағалау, сондай-ақ өздерінің ақпараттық және медиа хабарламаларын жасау» ретінде анықтайды.

БАҚ мәнін түсінетін және компьютерлік сауаттылыққа ие адамдар демократиялық қоғамда БАҚ функцияларын, соның ішінде сөз бостандығын, баспасөз бостандығын және ақпараттық құқықты қолдау сияқты негізгі функцияларды жақсы біледі.

Александрия декларациясы (2005) ақпараттық сауаттылықты және өмір бойы білім алуға ұмтылысты «даму жолына, өркендеуге және еркіндікке жол ашатын ақпараттық қоғамның маятниктері» ретінде анықтайды. Ақпараттық сауаттылық адамдарға олардың жеке және әлеуметтік мақсаттарына қол жеткізуге, олардың жұмысына және оқуына жетуіне мүмкіндік беретін ақпаратты іздеуге, бағалауға, пайдалануға және жасауға мүмкіндік береді. Бұл әлемнің барлық елдерінде әлеуметтік белсенділіктің өсуіне ықпал ететін қазіргі заманғы әлемдегі ажырамас адам құқықтарының бірі [11].

ЮНЕСКО-ның әл-Фараби атындағы ҚазҰУ сайты [12], әлеуметтік желілердегі беттер [13], «PR және Қазақстандағы бұқаралық ақпарат құралдары» ғылыми еңбектер жинағы бар [14].

Мысалға, мен Қызылорда облысының нақты медиа-сауаттылығымен айналысқан біздің ғылыми топтың қатысушылары - Қазақстанның Суретшілер Одағының мүшесі, доцент Дмитрий Шороховтың жұмысы туралы әңгімелейтін боламын.

Оның міндеті кейін жастар арасында, әлеуметтік қорғалмаған топтар немесе егде жастағы адамдар үшін семинарлар өткізіп, оларға әдістемелік ұсынымдар беріп, оларды қалай жүргізуге болатынын түсіндіретін – кітапханашыларды дайындау – тренерлерге арналған тренингтер өткізу болды. Сондықтан ол тренингтің негізгі тармақтары бойынша шағын иллюстрациялық буклеттер жасады.

Дмитрий Шороховтың жұмысы Қызылорда облысының кітапханашыларын жаттықтырушылар ретінде оқытуға арналған практикалық әрекет болып табылады. Ол Қазақстан үкіметі мен халықаралық ұйымдар жүргізген жобаға кірді. Д. Шороховтың жобасы Қазақстан Республикасының Үкіметі мен БҰҰ-ның Қазақстандағы өкілдіктері бірлесіп жүзеге асыратын «Жергілікті халыққа, оның ішінде ең осал топтарға экономикалық, әлеуметтік және экологиялық қызметтерді ұсынудың инновациялық тәсілдерін енгізу арқылы Қызылорда облысының тұрғындарының әл-ауқатын және өмір сүру сапасын арттыру» бағдарлаамсы аясында өткізілді. ЮНЕСКО, БҰҰДБ, ЮНФПА, БҰҰ әйелдер, ДДҰ, ЮНИСЕФ. Жобалық қызметтің басталуы: 2014 жылдың шілде, аяқталуы: 2016 жылғы желтоқсан. ЮНЕСКО ақпаратқа қол жеткізу компонентін жүзеге асырады. Жұмыстың нәтижесі қазақ және орыс тілдерінде брошюраны шығару болды [15].

Біздің топ он жылдан астам уақыт жұмыс істеп келе жатқан шығармашылық, сын тұрғысынан ойлайтын топ. Әрине, өзгереді, біреулер кетеді, ал біреулер келеді, бірақ 60% – негізгі құрам үнемі осындай жобаларда жұмыс істейді, өйткені бұл жоба топта да, жеке де жұмыс істеуге мүмкіндік беріп, әртүрлі бағыттарда адамды дамытады. Бүгін біз - саяси қайраткер, философ, әлеуметтанушы, халықаралық қатынастар саласындағы маман, журналист, суретші, қоғаммен байланыс жөніндегі маман, лингвист, баспагерміз. Біздің жұмысымыз қоғам мен мемлекетке нақты көмек көрсетеді.

Біздің басымдықтарымыз – Қазақстан жастарының қоғамда нақты өмір сүруіне, олардың мақсаттары мен міндеттерін көруге, мемлекеттің құқықтық негізіне байланысты өмірлік проблемаларды шешуге, бидай мен топырақты айыра білуге, түсінуге, түсінуге және оған қажет нәрсені алуға қабілетті болуы. Жастар АКТ арқылы манипуляциялауға және кез-келген ақпаратқа жауап беруі керек.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ журналистика, философия және саясаттану факультеттерінің, педагогика және әлеуметтану және басқа да мамандар мамандарымен медиа-педагогтарды даярлауға дайын. Әрине, бұған Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің медиа-ағартушылар мамандығын бекіту және енгізу жоспарланып, оны дайындауды бастау қажет. Екі-үш жылдың ішінде Қазақстанның орта мектептерінде медиа-білім беру тақырыбын енгізу қажет. Бүгін біз осы мәселелерді шешуге кірісуіміз керек, біз ондаған жылдар бойы (бір-екі немесе үш ондаған) Батыс елдерінің артынан үмітсіздікпен жүрдік.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ны бітірген мамандарды даярлау деңгейі елдегі ең жоғары стандарттарға сәйкес келеді. Университетте оқытудың сапасы, оқу-әдістемелік жұмыстың ұйымдастырылуы басымдық болып табылады. Журналистика факультетінде жалпы және кәсіби білім беруді өте кең тәжірибемен біріктіру маңызды. Біздің студенттердің көпшілігі өз мамандығымен жұмыс істейді немесе жұмыс істейді. Факультетте біз журналистерді, басылымдарды, қоғаммен байланыс жөніндегі мамандарды, дизайнерлерді, халықаралық журналистика саласындағы мамандарды дайындаймыз. Студенттер мен магистранттар тек жалпы және кәсіби пәндерді ғана емес, сонымен қатар қоғамдық өмірге белсене араласып, өз мүдделері саласында ғылыми зерттеулерді жүргізеді, бұқаралық ақпарат құралдарында, баспа орындарында, PR агенттіктерінде және т.б. мамандармен тәжірибе алмасады.

Сондай-ақ, Қазақстанда жоғары оқу орындарына мамандар даярлау және журналистика саласындағы мамандарды даярлау қажет. Журналистика, баспа және қоғаммен байланыс мәселелері бойынша кейбір пәндер бойынша ЮНЕСКО-ның кәсіптік білім беру саласындағы халықаралық стандарттарына сәйкес біртіндеп объектілерді біртіндеп енгіздік, бірақ, менің ойымша, процесс тезірек жүруі керек және әрбір пән халықаралық үлгіде болатындай етіп, біз посткеңестік кеңістікте алғашқылардың бірі болып отырмыз, бұл тек қол жеткізіп қана қоймай, басқалар үшін үлгі болды.

Менің ойымша, халықаралық құрылымдармен, ең алдымен, ЮНЕСКО мен БҰҰ-ның Даму бағдарламасымен бірге жұмыс істеу қажет. Халықаралық жинақталған тәжірибе бар. Велосипедті қайта ойлап табудың қажеті жоқ. Сұрақтардың теориясы мен тәжірибесі бар. Иә, бізде өзгеше тәжірибе болуы мүмкін, бірақ солай болар еді, бірақ теорияның негізгі мәселелері және тарихты медиа сауаттылығын және медиа-білім беруді зерделеу бізге екі-үш онжылдықта осы бағытта жүріп жатқан елдермен тез ұстануға және жетілуге мүмкіндік береді.

Ол үшін қазір не қажет? Жаңа мамандықты және жаңа пәндерді құру процесінде жетекші орын алатын Журналистика факультетінің мамандарының саяси ерік-жігері мен еңбекқорлығы, медиа-педагогтардың кең ауқымы үшін, ең алдымен елдегі орта білім деңгейі үшін кәсіптік мамандықты енгізу.

Осылайша, қорытындылай келе, алдағы бес жылда медиа-педагогтарды даярлаудан тұратын Қазақстанда медиа-білім берудің үйлесімді жүйесін құру қажет деп айта аламыз:

1. Журналистика факультеттері мен кафедралары үшін;
2. Медиа-педагогтарды жоғары деңгейдегі басқа мамандықтарға дайындау үшін;
3. Медиапедагогтар үшін мектептер;
4. Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруге арналған медиа-педагогтар;

Медиа сауаттылықты оқытуды әлеуметтік желілер, медиа, оқыту курстары, тиісті ұйымдар мен өндірістер үшін қайта даярлау курстары арқылы өткізу керек.

Бұдан басқа, халықаралық стандарттарға, мұғалімнің оқу-әдістемелік кешендеріне және кәсіби медиапедагогтарды оқытуға арналған басқа да құжаттарға сәйкес оқыту және оқу бағдарламаларын әзірлеу.

XXI ғасырдың екінші онкүндігінде мектеп оқушылары үшін медиа білім беру тақырыбын енгізу.

Зерттеуді қаржыландыру көзі:

ҚР БҒМ, 1833 / GF4 Жастар ортасында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және «Ақпараттық Қазақстан-2020» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру контекстінде медиа және ақпараттық сауаттылықты қалыптастыру.

Жетекшісі, т.ғ.д., профессор Л.С.Ахметова

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Craig R.T. Communication Theory as a Field // Communication Theory. A Journal of the International Communication Association. – Vol. 9, – 1999. – 119-161 p.
2. Бурдые П. О телевидении и журналистике. – М.: Институт экспериментальной социологии, 2002. – С. 89.
3. Лазарсфельд П., Мертон Р. Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное социальное действие: пер. с англ. // Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире. – М.: Аванти Плюс, 2004. – С. 138-149, Berelson B., Lazarsfeld, P., McPhee W. Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign. – Chicago: University of Chicago Press, 1954. – 395 p.
4. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / Под общ. ред. Д. А. Леонтьева и Е. Ю. Патяевой. – М.: Смысл, 2001. – 576 с.

5. Федоров А.В. Медиаобразование и медиаграмотность. Учебное пособие для вузов. – Таганрог: Кучма, 2004. – 160 с.; Федоров, А.В. Молодежь и медиа: Проблемы и перспективы // Встреча: Культурно-просветительная работа. – 1997. – № 11. – С. 44–49; Федоров А.В. Медиаобразование и медиаграмотность в обществах знаний // ЮНЕСКО между этапами Всемирного саммита по информационному обществу. – М.: Изд-во Ин-та развития информационного общества, 2005. – С. 329-339; Фатеева И.А. Медиаобразование: теоретические основы и опыт реализации. – Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2007. – 270 с.; Новикова, А.А. Глобализация и медиаобразование // Современный человек в пространстве образования и науки / Ред. Е.П.Александров и др. – Таганрог: Изд-во Таганрог. ин-та управления и экономики, 2004. – С. 174-180; Новикова, А.А. Медиаобразование в контексте теории «диалога культур» // Проблемы образования студентов гуманитарных вузов в свете развития современных информационных технологий. – Таганрог: Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 2001. – С. 69–70.
6. Государственная информационная политика в Казахстане: взгляд в будущее. – Коллектив авторов, под ред. Ахметовой Л. С. – Алматы, 2010. – 350 с.; Ахметова Л., Веревкин А., Лифанова Т., Шорохов Д. Медиаобразование Казахстана. – Алматы: Казахский университет, 2013. – 252 с.; Ахметова Л., Веревкин А., Лифанова Т. Медиаобразование и медиаграмотность: теория, методология, практика. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 155 с.; Лифанова Т. Критическое мышление. – Алматы: Казахский университет, 2015, PR и СМИ в Казахстане. Сборники научных трудов №№ 7–13. – 2014–2017.
7. Казахстан, армия, патриотизм. – Алматы, 2012. – 616 с.; Школьники Алматы о патриотизме. – Алматы, 2012. – 420 с.; Ахметова Л.С., Веревкин, А.В., Лифанова, Т.Ю. Медийная и информационная грамотность: концептуальные и методологические основания. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 48 с.
8. Школьники Казахстана о патриотизме. – Алматы, 2014. – 748 с. / <http://unesco-kaznu.ucoz.kz/index/polozhenie/0-228>, <http://unesco-kaznu.ucoz.kz/index/russkij/0-218>. 01.10. 2014 г.
9. Материалы в таблице 1 подсчитаны автором по результатам Республиканских конкурсов сочинений школьников / <http://unesco-kaznu.ucoz.kz/>, Астана и Президент. – Астана, 2010. – 252 с.; Победа. Память, патриотизм. – Алматы, 2011. – 593 с.; Казахстан, армия, патриотизм. – Алматы, 2012. – 616 с.; Школьники Алматы о патриотизме. – Алматы, 2012. – 420 с.; Школьники Казахстана о патриотизме. – Алматы, 2014. – 748 с.
10. Материалы в таблице 2 подсчитаны автором по результатам Республиканских конкурсов сочинений школьников. - <http://unesco-kaznu.ucoz.kz/>, <http://unesco-kaznu.ucoz.kz/>; Akhmetova

- Laila. Organization of the Republican contest on the best work on public relations of school students on a Patriotic theme / Nhe 2 International Global Virtual Conference. GV-CONF 2014 – 7-11.04.14. /278-280/.– Slovak Republic
11. Скотт М. Руководящие принципы для теле- и радиовещательных компаний по развитию пользовательского контента (пк) и медиа и информационной грамотности (миг). – М., 2011. – 73 с. / http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/publications/user_generated_content_ru.pdf
 12. Сайт казахстанской школы социально-ответственной журналистики / <http://unesco-kaznu.ucoz.kz/>
 13. Media and Information Literacy (MIL) / <https://www.facebook.com/groups/295672907171311/>, Кафедра ЮНЕСКО по журналистике и коммуникации / <https://www.facebook.com/groups/844954595543881/>
 14. PR и СМИ в Казахстане. Сборник научных трудов. – 2014, № 8. – 359 с.
 15. Ахметова Л., Шорохов Д., Ниязгулова А. Медийная и информационная грамотность. Учебное пособие. – Алматы, 2015. – Бюро ЮНЕСКО в Алматы. – 35 с., Ахметова Л., Шорохов Д., Ниязгулова А. Медиалық және ақпараттық сауаттылық. Учебное пособие. – Алматы, 2015. – Бюро ЮНЕСКО в Алматы. – 35 с.

ҒТАМР
81.93.29

Шавкат Сабиров
*«Қазақстанның Интернет Қауымдастығы»
заңды тұлғалар бірлестігі
(Алматы, Қазақстан)*

КИБЕРҚЫЛМЫСТЫҢ ҚАУІП-ҚАТЕРІ МЕН ОЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Мақалада 90-шы жылдардың басынан бері киберқауіпсіздік мәселелері, Еуропа Кеңесінің «Киберқылмыс туралы конвенцияның» көрініс табуының себептері, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы елдерінің қызметі мен олардың Қазақстан Республикасына әсер етуінің себептері қарастырылады. «Кибер әскердің» пайда болуы мемлекеттерді қарсыласудың жаңа деңгейіне көшірудің маңызды кезеңі болды. Киберқару жаппай қырып-жою қаруымен салыстырылды. Еуропадағы және басқа елдердегі вирустық шабуылдардың белгілі оқиғалары киберқылмыскерлердің мүмкіндіктерін көрсетті, олар мемлекеттік ақпараттық жүйелердің де, жеке меншіктердің де жұмысын тоқтатуға және оларға зиян келтіруге қабілетті. Автор киберкеңістік кеңістігіндегі қарсыласудың пайда болуына қысқаша талдау жасап, елдерді бөлудің катализаторы болып табылатын мысалдарды келтіреді.

Қазақстан қоғам мен мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, АКТ-ны қолданған кезде азаматтардың құпиялылығын қорғауға бағытталған «Киберқалқанды» құруға кірісті.

Түйін сөздер: киберкеңістік, киберқауіпсіздік, терроризм мен экстремизм қаупі, «киберқалқан», ақпараттық қауіпсіздік, ақпараттық-оммуникациялық технологиялар, «киберқару», «киберәскер», киберқылмыс, сплинтернет.

Шавкат Сабиров **УГРОЗЫ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА КАЗАХСТАН**

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы кибербезопасности с начала 90-х годов, причины появления «Конвенции о кибер-

преступности» Совета Европы, деятельность стран Шанхайской Организации Сотрудничества и влияние их на Республику Казахстан. Появление «кибервойск» стало принципиальным этапом перехода государств на новый уровень противостояния. Кибероружие стало сопоставимым с оружием массового поражения. Известные случаи вирусных атак в Европе и других странах показали возможности киберпреступников, которые наносят вред и способны остановить работу как государственных информационных систем, так и частных. Автор дает краткий анализ появления противоборства в сфере киберпространства, приводит примеры, которые стали своеобразным катализатором разделения стран.

В Казахстане приступили к созданию «Киберщита», призванной обеспечить информационную безопасность общества и государства, защиту неприкосновенности частной жизни граждан при использовании ИКТ.

Ключевые слова: киберпространство, кибербезопасность, угрозы терроризма и экстремизма, «Киберщит», информационная безопасность, информационно-коммуникационные технологии, «кибероружие», «кибервойска», киберпреступность, сплинтернет.

Shavkat Sabirov

CYBER THREATS AND THEIR IMPACT ON KAZAKHSTAN

Abstract. The article traces the cybersecurity since the beginning of the term in 1990s, emergence of the Council of Europe’s Convention on Cybercrime, the activities of the Shanghai Cooperation Organization member states and their influence on Kazakhstan. “Cyber-wars” has marked important transition of states confrontation. Cyber weapons became comparable with weapons of mass destruction. Recent cases of virus attacks in Europe and other countries have shown the destructive potential of cybercriminals. The author analyses the emergence and acceleration of confrontation in cyberspace, cites examples that became a kind the catalyst.

The article discusses the “Cyber-shield” program launched by Kazakhstan to maintain information security for society and the state, to protect privacy

Key words: cyberspace, cybersecurity, threats of terrorism and extremism, information security, information and communication technologies, cyber-weapons, cyber-war, cybercrime, splinternet.

Кіріспе

2017 жылдың соңына қарай әлемде киберқауіпсіздік проблемалары ядролық қарудың қауіптілігімен бір қатарға тұратын жағдай қалыптасты. Соңғы он жылдықтарда әлемдегі жағдай түбегейлі өзгеріске түсті. Әлем «сандық» дәрежеге өтті. Экономикада және біздің күнделікті өмірімізде мерчанттар, аккаунттар, лайктар мен посттар пайда болды. Ұялы телефон бір сәттің ішінде оның иелерін ақпарат көзіне және оның тұтынушыларына айналдырды. Бірақ өз сөз қорыңды шетелдік сөздерді толтырумен қатар, жаңа коммуникация мүмкіндіктерін пайдаланудан басқа, виртуалды ортада мүлде басқа да проблемалары пайда болды. Жаһандық желінің қауіп-қатері айтарлықтай ауқымды, оның шығындары мен зияндары тек үшкен қаржымен ғана емес, адам өмірімен, кейде өсіп келе жатқан ұрпақтың өмірімен өлшенді. Киберкеңістіктің мүмкіндіктері соншалықты күшті, он мыңдаған адамдық митингтерді ұйымдастыра алады және мемлекеттік жүйенің өмір сүруіне нақты қауіп төндіреді. Интернеттің ұлттық мемлекеттік сегменттерін құруды қамтитын ғаламдық Интернет желісінің – «сплинтернет» атты жаңа моделі пайда болды.

Ғаламдық Интернеттің желісінің ұлттық сегменті – бұл мемлекеттік басқару мен құқықтық сала ғана емес, сонымен қатар өзінің ұлттық киберкеңістігін қорғауды қамтамасыз ету бойынша бірқатар шаралар кешені болып табылады. Қауіпсіз ұлттық желі құрудың жарқын мысалы ретінде Қытайды алуға болады, ол 2003 жылы «Ұлы Қытай фэйрволын» құрған болатын. Қытай жобасы оған дейін 2001 жылдан бастап АҚШ, Ұлыбритания, Канада, Австралия және Жаңа Зеландияда жүзеге асырылған «Эшелон» жобасын «толықтырды». 2000-шы жылдардың басынан бастап, Интернетті (Internet Governance) басқару тақырыбы танымал бола бастады және қазіргі таңда олсыз Интернетте кез-келген форумды өткізуді елестету мүмкін емес.

Интернеттің дамуының келесі кезеңі жаңа медиа және әлеуметтік желілер болды, олардың қолданушыларының саны көптеген елдердің тұрғындары санынан асып түсті. Желінің байланыс қызметтері барлық елдер тарапынан белсенді пайдаланылады және ол қысқа уақыт ішінде саяси мақсаттар үшін пайдаланылатын стратегиялық құралға айналды. Жаңа технологиялардың маңыздылығын ұғыну мен мәнін түсіну қажет болды.

Ақпарат ықпал етудің жаңа мүмкіндіктеріне ие болды. Позитивтік немесе шығармашылық сипаттан басқа, қосымша, кері –

жағымсыз немесе деструктивті жағы пайда болды. Қазақстан үлкен өзгерістерді бастан өткеруде. Өзгерістер елдің саяси құрылымы мен экономикалық түрленуінде ғана емес, сондай-ақ ақпараттық ортаның ел қоғамы мен Қазақстан экономикасына ықпалы да орын алған. Киберкеңістіктің дәстүрлі қауіп-қатерлері – алаяқтық немесе троллинг енді терроризм мен діни экстремизммен толықтырылды. Бұрындары алыс, түсініксіз және виртуалды болған қауіп-қатерлер шынайы бола түсті.

90-шы жылдардың соңындағы киберқауіптер.

Елдер арасында қолданыстағы альянстар немесе келісімдер көбінесе барлаушылық қызметтің сипатына ие болды және олардың блоктық мүшеліктен тыс бірге күресу мүмкіндігі қарастырылмайтын еді. Сондықтан, 2001 жылы Еуропалық Кеңес алғаш рет киберкеңістіктегі қылмыстың анықтамалары мен жіктелуін, елдердің ынтымақтастық тетіктері, құқық қорғау органдарының өзара іс-қимыл тәртібі және Интернет-провайдерлердің ақпаратты сақтау шарттары анықталатын Будапешт «Киберқылмыс туралы конвенциясын» қабылдады [1]. Әрине, бірқатар құқық қорғау ұйымдары Конвенцияға теріс көзқарастарын білдірді, өйткені пайдаланушылар туралы жеке ақпаратты сақтау және беру тұтынушылардың құқықтарын бұзады және пайдаланушыларды негізсіз шектеп, мемлекетке артық өкілеттіктер береді. Конвенция 2004 жылғы 1 шілдеден бастап күшіне енді және 2005 жылы 30 ел, соның ішінде Еуропа елдері, АҚШ, Канада, Жапония және ОАР ратификациялады. 17 ел қол қойды, бірақ ратификациялаған жоқ.

Конвенцияның пайда болуының негізгі алғышарттары ретінде 90-жылдардың аяғында орын алған киберқауіптер болды. Конвенция бір-біріне ақпарат берудің және қол қойған елдерге техникалық қолжетімділіктің ерікті принциптеріне негізделді. Конвенцияға қол қойған барлық елдердің тығыз экономикалық қарым-қатынастары бар екенін, олардың көпшілігі НАТО-ның әскери блогында кіретіндіктерін есте ұстаған жөн. Сонымен қатар, блоктық әскери-саяси байланыстары жоқ мемлекеттер елдің ішкі істеріне араласуы және қатысушылардың егемендігі мен ұлттық қауіпсіздігіне нұқсан келтіруі мүмкін деген қауіппен келісімге қол қоюдан бас тартты. Осы себепке қатысты Ресей Федерациясы 2008 жылғы наурызда Конвенцияға қол қоюдан бас тартты [2].

Конвенцияның нормалары халықаралық құқықтың әртүрлі салаларын қамтиды және киберқылмыспен бірлескен құқықтық

және қылмыстық бағалауды, қылмыстарды тергеу барысында өзара әрекеттестікті қалыптастыруды көздейді. Конвенция авторлары халықаралық ынтымақтастық нұсқаларын егжей-тегжейлі сипаттауға тырысты. Ақпаратты сақтау, құқық қорғау органдарының өзара әрекеттестігі, бір-біріне өзара көмек көрсетудің түрлі шаралар қарастырылған.

Алайда, 2000-жылдардың ортасына қарай әлем киберкеңістікке қатысты ұстанымы бойынша екі лагерге бөлінген жағдай қалыптасты. АҚШ пен Еуропаның кейбір елдері мемлекеттердің техникалық құралдарына ерікті түрде қол жеткізуге негізделген киберқауіптерге қарсы әрекет ету бойынша бірлескен шараларды қабылдауды талап етсе, Ресей, Қытай және басқа да елдер ақпараттық соғыс қаупінің өзін болдырмау үшін шаралар қабылдауды талап етті. БҰҰ мен ЕҚЫҰ-да бірнеше рет қайталанған қақтығыстардан кейін тараптар өздігінен әрекет ете бастады. Бір жағы әскери-саяси одақ шеңберінде, екіншісі – екіжақты қарым-қатынастар мен ШЫҰ шеңберінде әрекетке көшті. Киберкеңістіктегі екі жақ арасындағы ынтымақтастық тоқтап болып қалды. БҰҰ-да ортақ ынтымақтастықты насихаттау үдерісі тоқтатылды, тараптардың әрекеттеріне Қауіпсіздік Кеңесі мен БҰҰ Бас Ассамблеясының деңгейінде шектеу қойылып отырды. Тек 2008 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы «халықаралық қауіпсіздік тұрғысынан ақпараттық және телекоммуникация саласындағы жетістіктер» қарарын дауыс берусіз (консенсуспен) қабылдады [3]. Қарар киберқауіптер саласындағы БҰҰ сарапшылар тобының жұмысын «мемлекеттік сарапшылардың географиялық әділ таралуы негізінде» қамтамасыз ету керек еді, бірақ іс жүзінде ештеңе жүзеге аспады.

Киберқауіпсіздік саласында бірлескен ынтымақтастық тек Компьютерлік инциденттерге жауап беру қызметі (Computer Emergency Response Team – CERT) шеңберінде жалғасып келеді. 90-жылдардың соңынан бастап, әлем төтенше жағдайлар туындағанда немесе компьютер қауіпсіздігімен байланысты компьютерлік инциденттерге жауап беру қызметі құрыла бастады. FIRST Ғаламдық Қауымдастығы (The Forum of Incident Response and Security Teams – www.first.org) қазіргі таңда 83 елден 387 орталықты біріктіреді. Компьютерлік инциденттерге қарсы әрекет ету қызметі компьютерлік инциденттер туралы ақпараттарды жинау және талдау, компьютерлік қауіпсіздік қатерлерінің алдын алу бойынша пайдаланушыларға консультативтік және техникалық қолдау көрсету

мақсатында құрылады. АКТ және кибер қауіп-қатерлер саласындағы елдер арасындағы ынтымақтастықтың басқа да түрлері әскери-саяси блоктарда, кәсіподақтарда немесе ұйымдарда жүзеге асырылады.

2000 жылдардың екінші жартысындағы киберқауіптер.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы үшін ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қауіп-қатерлерге қарсы тұрудың бірлескен шараларын құру бірінші бастама болды. 2007 жылдан бастап ШЫҰ-ға мүше-мемлекеттердің сарапшылар тобы Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастық туралы алғашқы келісім-шартты дайындау бойынша жұмысын бастады және 2009 жылғы 16 маусымда үкіметаралық келісімге қол қойылды [4].

Қазақстан осы Келісімді 2010 жылдың 6 мамырында Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының жалпы отырысында ратификациялады. ШЫҰ-на мүше-мемлекеттердің үкіметаралық келісімі халықаралық ақпараттық кеңістіктегі ынтымақтастық пен қызметті «мұндай қызмет әлеуметтік және экономикалық дамуына үлес қосады, халықаралық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қолдау міндеттерімен үйлесе отырып, халықаралық құқықтың жалпы танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес болуы, оның ішінде даулар мен жанжалдарды бейбіт жолмен реттеу қағидаттары, күш қолданбау, ішкі істеріне араласпау, адам құқықтарын құрметтеу мен негізгі бостандықтарын құрметтеу, және аймақтық ынтымақтастық пен араласпау принциптерін» қарастыру сияқты халықаралық ақпараттық кеңістіктегі ынтымақтастық пен қызметті қамтамасыз етеді. Құжаттың бірегейлігі – қатысушы мемлекеттер «басқа тараптарға (заңсыз және рұқсат етілмеген араласуларға) қатысты іс-қимылдар жасамайды, жоғарыда аталған құқықты жүзеге асыруда басқа Тараптарға көмектеседі». Осылайша, тараптар басқа елдерге қарсы киберқаруларды пайдаланбауға және басқа тараптарға көмектесуге міндеттеме алады және «киберкүштерді» пайдаланбау туралы міндеттеме киберкеңістіктегі қауіп-қатерлерін тараптарға қарсы ядролық қаруды пайдаланбау қауіпімен теңестіреді. Келісімді Ресей, Қытай, Қырғызстан, Қазақстан және Тәжікстан ратификациялады, ал 2011 жылғы 2 маусымда ол күшіне енді.

Келісім ынтымақтастық бағыттарын анық белгілеп, мыналарды қамтыды:

- 1) ақпараттық қаруды әзірлеу және пайдалану, ақпараттық соғысқа дайындақ және жүргізу;
- 2) ақпараттық терроризм;

- 3) ақпараттық қылмыс;
- 4) ақпараттық кеңістіктегі үстемдікті басқа мемлекеттердің мүдделері мен қауіпсіздігіне зиян тигізуде пайдалану;
- 5) әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-экономикалық жүйелерге, басқа мемлекеттердің рухани, адамгершілік және мәдени орталарына зиян келтіретін ақпаратты тарату;
- 6) табиғи және (немесе) техногендік сипаттағы ғаламдық және ұлттық ақпараттық инфрақұрылымдардың қауіпсіз, тұрақты жұмыс істеуіне қауіп төндіреді.

Терроризм, қылмыс, ақпараттық жүйелердің тұрақты жұмыс істеуі туралы белгілі тармақтардан басқа, ақпараттық қару-жарақ және қоғамдық-саяси жүйені тұрақсыздандыру үшін ақпараттық кеңістікті пайдалану мүмкіндіктері туралы тармақтар енгізілді. Заманауи байланыс құралдарын әртүрлі оқиғаларда пайдалану әлемде, әсіресе араб елдеріндегі оқиғалар бойынша бұрыннан белгілі. Сондықтан ШЫҰ-ның ресми құжатында ақпараттық қаруды қолдану туралы айтылады, яғни ғаламдық желінің құралы дәстүрлі қару-жараққа теңестірілген.

Ал 2010 жылы Stuxnet зиянды компьютерлік құрты Бушердегі (Иран) атом электр стансасының барлық компьютерлеріне зиян келтіріп, Натанз қаласындағы уран байыту кешенінің центрифугаларының қалыпты жұмысын тоқтатты. Бұл қасақана шабуыл іс жүзінде Иранның ядролық бағдарламасын жойды және Stuxnet мемлекеттік деңгейде киберқаруды қолданудың алғашқы көрсетілімі болды. Symantec компаниясының хабарлауынша, Stuxnet вирусы Иранның компьютерлік жүйелеріне 58.85%, Индонезия 18.22%, Үндістан 8.31% және басқа елдерге 14.62% зиян келтірді [5]. Ақпараттық жүйелердің жұмысына рұқсатсыз араласу әрекеті жағдайларын тергеу тәжірибесінде шабуылдың көзін анықтау қиын, әдетте, шабуылдан кейін қысқа уақыт ішінде белгілі-бір топ әрекет үшін жауаптылығын мойындайды. Алайда, бұл жағдайда хакерлік топтардың немесе елдердің ешқайсыда шабуыл үшін жауапкершілікті алмады. Бірақ Stuxnet құрттары көбінесе АҚШ пен Израильдің бірлескен өнімі ретінде сипатталады [6].

2010 жылдың ортасында АҚШ пен Ресей арасындағы қарым-қатынастар біршама жақсарып, киберкеңістікте ортақ шешім табу саяси шиеленістің төмендеуіне әкеледі деген үміт пайда болды.

Қазақстан бұл кезеңде ақпараттық қоғамды құру саласында айтарлықтай қадамдар жасаған болатын, «электрондық үкімет» және

мемлекеттік қызметтерді электрондық форматта бере басталған еді. Мемлекеттік деректер базасы құрылып, жұмыс істей бастады, «электронды» үкіметтің шлюзі мемлекеттік органдар арасындағы байланыстырушы форматына ие болды, құқық қорғау органдарына ортақ шлюз жасау жұмысы жүріп жатты. Қазақстанның мемлекеттік жүйесі сандық формат бойынша қалыптасып, халық ақпараттық қоғамның пайдасын көре бастады. Бірақ киберкеңістіктегі қауіптер соншалықты кеңінен таралып, барлық мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігіне әсер етті. Киберқарудың мүмкіндіктері әлеуетті ғана емес, шындыққа айналды. Қазақстан бұдан былай виртуалды әлемде болған оқиғалардан шет қала алмайтын еді.

2011 жылғы 15 маусымда Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Шанхай ынтымақтастық ұйымы Мемлекет басшылары кеңесінің отырысында «Халықаралық құқыққа жаңа – «электрондық шекара», «электрондық егемендік» түсінігін енгізу қажеттігі туралы атап өтті. «Киберпол» қызметін атқаратын ШЫҰ-ның арнайы органын құру туралы ойластыруға да болады. Сепаратизм, терроризм, экстремизм және есірткі бизнесі бүкіл әлемде кеңінен таралып, біздің елдерімізде де тарату үшін ғаламдық желіні қолданады. Бұл желік деструктив жалпы қауіптің келесі бірі болып табылады. Сондықтан, ШЫҰ елдері оған бірден күшті тосқауыл қою керек. Осындай өзін-өзі қорғау тәжірибесі қазірдің өзінде АҚШ-та бар, киберқауіпсіздіктің қатаң доктринасы, киберқауіптерге және кибертерроризмге қарсы тұру бойынша бірқатар шаралар қабылданды», – деді Назарбаев. [7]

Қазақстан Президентінің ШЫҰ-ның арнайы органын құру туралы ұсынысы өзекті және уақтылы болып отыр, өйткені киберкеңістіктегі жағдай тағы өзгерді, әлемнің жетекші елдері өздерінің мемлекеттерін қорғау үшін ғана емес, сондай-ақ белсенді «жауынгерлік» әрекеттерді қамтамасыз ету үшін арнайы бағдарламалар мен іс-шаралар қабылдады. Киберәскер қатері нақты және шындыққа айналды. Кейбір елдерде киберәскерлер деп аталатын тиісті шабуылдаушы бөлімшелер болды. Басқа елдер оларды құруды және дамытуды бастады.

Киберәскерді құру және әрі қарай дамыту оңай емес екендігін және ол үлкен ғылыми әлеуетке ие, үлкен қаржы бюджетіне ие және АТ-инфрақұрылымы дамыған елдерге ғана қол жетімді екенін түсіну қажет. Киберкеңістіктегі қауіп-қатерлерді ядролық қару-жарақпен тектен текке салыстырмайды. Зияткерлік шығындарды

талап ететін әскерлердің жаңа заманауи саласын дамыту және ұстап тұруға АҚШ, Қытай, Ресей, Ұлыбритания, Израиль, Германия, және, мүмкін Иран сияқты кейбір елдер үшін ғана қолжетімді. Шабуылдау әлеуеті бар елдердің қызметі деректерді бұзу, дұрыс емес ақпаратты тарату, ақпараттық жүйелер мен инфрақұрылымдар бойынша қызмет көрсетуден бас тарту, тұрақты мақсатты желілік қауіп-қатерлер және кибер-шпионаж жүргізу арқылы жүргізілуі мүмкін. Қазақстанда осындай әскер құра алады ма? Жоғары ықтималдықпен біз «жоқ» деп айта аламыз, бірақ «электрондық шекаралар» салу мен «электронды егемендік» құру аса қажет.

Осыдан келіп әлемнің барлық елдері киберкеңістіктегі агрессиясыздыққа қарсы кепілдікке ие болу үшін елдер арасындағы сенім шараларын қабылдау қажеттілігі шықты. Осыдан екі жыл өткен соң, 2013 жылдың желтоқсанында ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер «Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудан туындайтын қақтығыстардың тәуекелдерін азайту үшін ЕҚЫҰ шеңберінде сенім шараларын жасаудың бастапқы тізбесін» қабылдады [8].

Сенімділік шаралары (СИ) тізімі АКТ және Интернетті қолдану қауіпсіздігі саласындағы қатысушы-мемлекеттердің ақпарат алмасуын және ынтымақтастығын, консультацияларын және үйлестіруін көздейді. Бүкіл құжаттың негізгі элементі АКТ саласындағы аспектілер туралы ерікті ақпарат алмасу болып табылады. Қатысушылардың өздеріне «оны білдіретін тараптар» деректердің айқындау қалдырады. Құжатта «қате қабылдауды ықтималдығын төмендету және АКТ-ны пайдалану нәтижесінде туындаған саяси немесе әскери шиеленістердің немесе қақтығыстардың ықтималдығын азайту үшін» консультацияларды жүргізу қарастырылған. Интернеттің қауіпсіздігі мен сенімділігінің функционалдық сәйкестілігі туралы тармақ жеке қарастырылған. Заңнаманы үйлестіру және қолданыстағы ақпарат алмасу арналарының қайталануын болдырмау мақсатында әр елдің заң саласында тиісті өзгерістер енгізу ұсынылады. Ұйымдастыру құрылымы, стратегиясы мен саясаты, АКТ қауіпсіздігі саласындағы мемлекеттік-жеке серіктестік туралы ерікті ақпаратпен алмасу туралы тармақ маңызды болып табылады. ЕҚЫҰ құрылымы, атап айтқанда, ЕҚЫҰ Хатшылығының жанжалдардың алдын алу орталығы елдер арасындағы диалог алаңы ретінде анықталады.

Мұндай ақпарат алмасуға теңдесі жоқ ашықтық, әрине, құжатқа

қол қою кезінде Ресей, ҚХР және Азия континентінің елдерінің қатысуына әсер етті. Дегенмен, 2013 жыл әлемдегі қайшылықтар мен қақтығыстарға толы болатын, сондықтан ШШ-ның кейбір ережелері бірқатар елдердің теріс реакциясын тудырды. Сонымен қатар, деректерді беруде өзара ашықтықтың кепілі болмады және кейбір елдердің «ашықтықты» ішінара жасайтыны ықтималдығы жоғары болды.

Дегенмен, 2016 жылғы наурызда ЕҚЫҰ аталған құжатына қосымша сенім шараларын қабылдайды [9]. Қосымша сенім нығайту шаралары «ЕҚЫҰ міндеттемелеріне сәйкес ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) жан-жақты және көлемді пайдалануда қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін тәуелсіз және ұжымдық күш-жігерді күшейту керек» болатын. Аталынған қосымша шаралардың Украинадағы қақтығыстан кейін, Ресейге қарсы батыстық санкциялар қабылдау және әлемдегі саяси жағдайдың ушыққанынан соң қабылданғандығын еске алған жөн.

Осыған қарамастан, ЕҚЫҰ өңірлік және/немесе субөңірлік деңгейлерде әртүрлі форматта мемлекетаралық алмасуларды кеңейту секілді қосымша сенім шараларын қолданады. Жеке сектордың, ғылыми органның, жоғарғы тәжірибелік орталықтарының және азаматтық қоғамның қатысуы бөлек айтылады. Лауазымды тұлғалар мен сарапшыларға арналған іс-шаралар жеке пунктке енгізілген, ол бұрыннан бар байланыс арналарымен байланыс арналарын құруды көздейді. Қорытындыда кездесулер, БҰҰ-ның үкіметтік сарапшыларымен бірлесіп іс-шаралар өткізу тәртібі туралы айтылады.

2013 жылы АҚШ азаматы Э. Сноуденге қатысты шиеленістік бүкіл әлемдік қауымдастықтың назарын аударды, себебі ол АҚШ сияқты ірі ядролық державаның ұлттық қауіпсіздігіне әсер етті. Сноуден Киберкеңістік саласындағы АҚШ-тың құпия қызметтерінің жасырын жұмысы туралы әлемге белгісіз көптеген фактілерді ашты, нәтижесінде көптеген елдер зардап шекті. Жүйелік сарапшы Сноуден АҚШ-ғы ЦРУ мен АНБ-да жұмыс істеді, кейін қашып, құпия мәліметтердің ең ауқымды сыртқы кету шарасын ұйымдастырды. 2013 жылдың қорытындысы бойынша Euronews пайдаланушылары оны «Жыл адамы» деп таңдады. Ақырында, Сноуден Ресей Федерациясында уақытша тұруға рұқсат алды, бұл әлемдегі екі ірі ядролық держава арасында «қағылған сына» болды. Сноуденнің іс-әрекеттері әлі де әлемдік қауымдастықта ең даулы, екі ұшты бағалауды тудырып отыр. Бір полюсте ол құқық қорғаушы және қаһарман, екіншісінде

қылмыскер және сатқын. Осыған байланысты, Сноуден оқиғасынан кейін АҚШ-тың арнайы қызметтерінің жұмысына айтарлықтай өзгерістер енгізілді, көптеген елдер өздерінің ақпараттық кеңістігін және мемлекеттік құрылымдарды сыртқы араласудан қорғау үшін тиісті шаралар қабылдады. Әрбір ел өзінің «сандық» егемендігі туралы ойланып, тиісті жұмыс басталды.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы №407 қаулысымен киберқауіпсіздік тұжырымдамасы («Қазақстанның киберқалқаны») бекітілді, ол «электрондық ақпараттық ресурстар, ақпараттық жүйелер және телекоммуникация желілерін қорғау саласындағы мемлекеттік саясатты іске асырудың негізгі бағыттарын айқындайды» [11]. Киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеті «қызметі АКТ-ны пайдалануға байланысты барлық субъектілерге» тиесілі. Осы мақсатта мемлекет уәкілетті органның атынан ақпараттық қауіпсіздікті үйлестіру ұлттық орталығын құруды жоспарлап отыр, ол «электрондық» шекараларды қорғау туралы барлық ақпаратты өңдейді. Әрине, «Киберқалқан» тұжырымдамасы «электрондық» шекараларды дамыту мен құрудың стратегиялық бағыттарын айқындайды, «ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге мониторинг жүргізу тәсілдерінің бірлігін» және «ақпараттық қауіпсіздік оқиғаларының алдын алу және жедел әрекет ету тетіктерін әзірлеуді» қамтамасыз етеді.

Қазақстандық ақпараттық кеңістіктің негізгі мәселелерінің бірі ретінде зиянды бағдарламалардың жоғары таралуы, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша халықтың құқықтық сауаттылығының төмендігі, қорғану әдістерінен хабардар болмауы, білім беру мекемелерінің нақты жетіспеушілігі және мамандардың болмауы, қазақстандық өнімдердің 5%-нан аз болуы, цифрландыру мен автоматтандырудың жоғары деңгейі үлкен тәуекелдерге ие, киберқылмыскерлердің трансшекаралық сипаты жазаланбаушылық елесін жасауы және ең соңында, елдердің АКТ-ны милитаризациялау шиеленісті тудырады және «АКТ-ны барлау, диверсия және басқа мақсаттар үшін пайдалануы» көрсетіледі.

Халықаралық тәжірибені талдау үшін «Киберқалқан» тұжырымдамасын әзірлеушілер Халықаралық электробайланыс одағының (International Telecommunication Union – ITU) ғаламдық киберқауіпсіздік индексын бағдарға алды, ол ақпарат үшін қызықты және пайдалы, бірақ ол елдердің нақты жағдайын көрсетпейді, себебі киберқауіпсіздіктің дамуының ресми белгілеріне негізделген

[12]. Шын мәнінде дамыған елдер саналатын және бұл үшін барлық мүмкіндіктері мемлекеттердің тәжірибесін зерделеу керек.

«Киберқалқанды» құру екі кезеңге жоспарланған. Бірінші кезеңде құқықтық ортаны қалыптастыру, мамандарды даярлау, дағдыларды жетілдіру, ұлттық және салалық ақпараттық қауіпсіздік орталықтарын дамыту, ғылым мен өндірістің өзара әрекеттесу схемасын құру жоспарланып отыр. Екінші кезеңде қазақстандық компанияларды тарту және отандық кәсіпорындарды жұмылдыру жоспарлануда. Алдағы жылдары мемлекет қолда барды түбегейлі қайта құрылымдау және жаңа «киберсалалар» құру бойынша жұмыстарды жоспарлады.

Сонымен қатар, жаңа индустрия біздің өмірімізде және мемлекеттің құрылымында елеулі өзгерістер жасайды. Біздің әлемнің қаншалықты өзгергенін әлі күнге дейін түсінбейміз.

Қорытынды

Сандық әлемге жылдам «қадам» басып бара жатқан Қазақстан үшін киберқауіпсіздік мәселесі бірінші кезектік басымдыққа ие болды. Кәсіпорындар мен ұйымдардың үдерістерін автоматтандыру, «электрондық үкімет» жүйесін дамыту, ұлттық компанияларда ақпараттық жүйелерді енгізу және банк секторындағы қазіргі заманғы технологияларды кеңінен қолдану корпоративтік деңгейде ғана емес, сондай-ақ ұлттық деңгейде тиісті қауіпсіздік жүйелерін құруды талап етеді. Өткен жарты жылда уәкілетті органның – Қорғаныс және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің жұмысына қатысты заңнаманы өзгерту бөлігінде көптеген құжаттар, НҚА, заң жобалары пайда болды. Сонымен қатар, жүйе қалыптастырушыға айнылуы тиіс экономиканың жаңа саласының құрылысы басталады, өзгерістер процесі қоғам мен мемлекеттің барлық деңгейіне әсер етеді.

Өкінішке орай, әрбір мемлекет әскери-саяси және блок мүдделерін есепке ала отырып, ақпараттық қауіпсіздіктің өзіндік үлгілерін қолдайды. Елдер арасындағы ұжымдық сенім шараларын одан әрі дамыту және күш-жігерді жұмылдыру тек БҰҰ мен ЕҚЫҰ-ның жаһандық платформаларында ғана орын алуы мүмкін. Киберкеңістіктегі трансшекаралық қылмыс тек ұлттық деңгейде ғана емес, халықаралық деңгейде де проблема болып табылады. Кибертерроризмге қарсы тиімді және тиімді күрес тек елдер арасындағы ынтымақтастық арқылы ғана мүмкін.

ҒТАМР
11.25.33.

Дастан Көшербаев

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің доценті
(Қарағанды, Қазақстан)*

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ САЯСАТТАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа. Қазіргі уақытта саяси үдерістердегі басты орындардың бірі бұқаралық ақпарат құралдарына берілген. Бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдағы тұрақтылықты сақтаудағы маңызды фактор болып табылады. Олар белгілі бір мақсаттарды, белгілі бір саяси бағыттарды қолдай отырып, қоғамдық пікірді туғыза алады.

Түйін сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ), ақпарат, ақпараттық қоғам, қоғамдық пікір, саясат, ақпараттық технологиялар.

Дастан Кошербаев

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПОЛИТИКЕ

Аннотация. В настоящее время одно из главных мест в политических процессах занимает средства массовой информации. Средства массовой информации, также являются и существенным фактором поддержания стабильности в социуме. Они могут способствовать возбуждению общественного мнения в поддержку определенных целей, того или иного политического курса.

Ключевые слова: средства массовой информации (СМИ), информация, информационное общество, общественное мнение, политика, информационные технологии.

Dastan Kosherbayev

THE ROLE OF THE MEDIA IN POLITICS

Abstract. Currently, one of the main places in the political processes is the media. Their interaction with politics and its subjects is daily felt in

a variety of forms and manifestations. Efficiency and dynamism give the media the opportunity to effectively influence the spiritual life of society, the consciousness of the widest masses of the population. They can contribute to the incitement of public opinion in support of certain goals, of a particular political course.

Key words: *mass media, information, information society, public opinion, politics, information technologies.*

Кіріспе

Елбасы Н.Ә. Назарбаев ЕҚЫҰ жоғарғы буыны өкілдері, мемлекет қайраткерлері және әлемдік медиа-қоғамдастық басшылары қатысуымен өткен Еуразиялық медиа-форумда сөйлеген сөзінде: «Болашақ әлемді қалыптастырудағы бұқаралық ақпарат құралдарының рөліне баға жетпейді», – деп мәлімдеген болатын. Шынымен де қазіргі заманда ақпараттық үдерістердің жаһандануы, ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мен басымдығының арқасында ақпараттың маңызы бұрынғыға қарағанда арта түсуде.

Бүгінгі қоғамда коммуникациялық кеңістік қалыптастыратын техникалық құралдарды белгілеуде «бұқаралық коммуникация құралдары», «бұқаралық ақпарат құралдары» және «масс-медиа» ұғымдарын қолданады. Бұқаралық ақпаратқа «тұлғалардың шектеусіз топтарына арналған баспа, дыбыс-бейне және өзге де хабарлары мен материалдарын» [1] жатқызамыз.

Мен бұл жерде БАҚ-ын (БКҚ-ын, масс-медияны) ірі, гетерогенді және географиялық шашыраңқы аудиторияларға ақпараттарды тарататын технологиялар мен институттар ретінде қарастырамын.

Бұқаралық ақпарат құралына – «мерзімді баспасөз басылымы, теле-, радиоарна, киноқұжаттама, дыбыс-бейне жазбасы және интернет-ресурстарды қоса алғанда, бұқаралық ақпаратты мерзімді немесе үздіксіз бұқаралық таратудың басқа да нысаны» [1] жатқызылады. Ақпараттық кеңістіктегі бүгінгі өзгерістерді ескере отырып, БАҚ-ның құрылымын былайша суреттеуге болады:

- баспа (газеттер, журналдар, дайджестер және т.б.);
- аудиовизуальды БАҚ (радио, телевидение, деректі фильмдер, телемәтіндер және т.б.);
- ақпараттық қызметтер (телеграфтік агенттіктер, жарнамалық бюролар, PR-агенттіктер, кәсіби журналистикалық клубтар мен бірлестіктер) [2, 9].

Сонымен қатар БАҚ-ын таралу аймағына қарай топтастыруға болады: трансұлттық (халықаралық), жалпыұлттық (республикалық), аймақтық, жергілікті, қалалық, кәсіпорын, мекеме және оқу орнының бұқаралық ақпарат құралдары.

Жұмыстың мақсаты – бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдағы қызметтерін анықтай отырып, саясаттағы орны мен рөлін және саясатқа әсер ету тетіктерін көрсету.

Зерттеу әдістері. Зерттеу міндеттерін шешу барысында мынадай ғылыми әдістері пайдаланылды: теориялық және жүйелік талдау, салыстыру, тарихи талдау, ғылыми әдебиетті жалпылау, сарапшылық әдістері.

Зерттеу нәтижелері және нәтижелерді талқылау.

БАҚ қоғамда белгілі бір қызметтерді атқарады. БАҚ қызметтерін жүйелеу көптеген ғалымдарды толғандырған мәселелердің бірі. Бүгінгі ғылыми зерттеулерде бұқаралық ақпарат құралдарының екі негізгі қызметін ажыратады [3, 30-31]:

- 1) гуманитарлық (ақпараттандыру, білім беру, ойын-сауықтық);
- 2) саяси (бұқаралық сана қалыптастыру).

Масс-медианың қызметін ажыратудағы алғашқы қадамдардың бірін Г. Лассуэлл жасаған. Ол мынадай медиа-қызметтерді ажыратады:

- қоршаған ортаны бағалау және тану;
- қоғамның әр бөліктеріне медиа әсердің салдарына байланысты өзгерістер енгізу;
- мәдени тәжірибе мен мұралардың сабақтастығын сақтау.

Кейіннен К. Райт бұл тізімге төртінші қызметті қосады – көңіл көтерушілік, осы қызметтің арқасында қоғамдағы жағымсыз жайттар басылады. Д. Маккуэйл масс-медианың тағы бір қызметі – жұмылдырушылықты ажыратады.

Жоғарыда айтылғандарды топтастыра келе БАҚ-ның мынадай қызметтерін көрсетуге болады:

- ақпараттандыру (бейімделуге қажетті ақпаратпен қамтамасыз ету);
- корреляция (оқиғаларды түсіндіру, әлеуметтендіру, мемлекеттік – құқықтық жүйені қолдау);
- сабақтастық (дәстүр мен құндылықтарды насихаттау); көңілкөтеру;
- жұмылдыру (қоғамдық үдерістерді белсендендіру).

Сонымен қатар масс-медиа бірқатар саяси (демократиялық)

қызметтерді орындауға тырысады. Мәселен, Дж. Мак-Леод, Г. Козицки және Д. Мак-Леод БАҚ-ның негізгі саяси қызметтерді былайша топтастырады [4, 337]:

1. Азаматтардың әл-ауқатына жағымды не жағымсыз әсер ете алатын бүгінгі оқиғаларға бақылау жасау.

2. Негізгі әлеуметтік-саяси мәселелерді анықтау және олардың шығуы мен шешілуін қарастыру.

3. Аудиторияның мүдделерін қорғаушы және білдіруші адамдарға мінбені беру.

4. Саяси пікір білдіруші жақтар мен топтардың ақпараттарын жеткізу; мүмкін саяси билік өкілі мен қауым арасында ақпарат алмасу.

5. Мемлекеттік шенеуіктер, қоғамдық институттар мен өзге де билік органдарының іс-әрекеттері мен саясатын бақылауда ұстау.

6. Азаматтарды саяси үдерістерге белсенді қатысуға итермелеу және ақпараттандыру.

БАҚ-ын саясатта қолдану оның өнімін саяси мақсатта пайдалану арқылы жүзеге асады. Яғни, бұқаралық ақпарат құралының өнімі ретінде «мерзімді баспасөз басылымының жеке нөмірінің немесе дыбыс-бейне бағдарламасының таралымы немесе таралымының бір бөлігі, радио-, теле-, кинохроникалық бағдарламалардың жеке шығарылымы, интернет-ресурста орналастырылған ақпарат» [1] қарастырылады. Саясат пен БАҚ арақатынасы екі жақты, бір-біріне тәуелді үдеріс.

Ақпарат құралдарының саясатқа әсерін отандық саясаттанушы Е. Карин былайша суреттейді: «Ақпараттың және ақпараттық технологиялардың арқасында қазіргі саясат ауқымды саясатқа айналды, бұл саясат үшін ұлттық, мемлекеттік және басқадай шекара жоқ. Ол қоғамдық өмірдің бүкіл саласына, ал ең бастысы, адамның санасына дендеп ене бастады. Ақпараттың арқасында ол бұрын қалыптасқан дағдыны ұғымдарды жойып, оның орнына жаңамифтер жасау арқылы адамдардың психологиясына әсер етіп, оны өзгерту мүмкіндігіне ие болды» [5, 39]. Тағы бір отандық зерттеуші Ш.А. Абуханов былай дейді: «Қоғамның саяси сферасын модернизациялауда, саяси шешімдердің электоратқа жеткізілуінде, азаматтардың бүгінгі өзгерістер талабына сәйкес саяси санасы мен мәдениетін қалыптастыруға көмектесетін құрал – бұқаралық ақпарат құралдары... демократия мәдениетіне тәрбиелейтін де бұқаралық ақпарат құралдары» [6, 68-69].

Ақпаратқа иелік ету, оның ішінде саяси, бұқараның санасын

басқару. Мұндай пікірді 1963 жылы Бернард Коэн айтқан болатын: «баспасөз адамдарға не ойлау керектігін күштей алмайды, алайда ол не жайлы ойлау керек екендігіне бағыттай алады» [7]. Жаңа технологиялар туындаған сайын БАҚ-ның әлеуметтік-психологиялық саладағы рөлі арта түсуде. Адам өмірінің салтын қалыптастыруда және бұқараның саяси ұстанымдарын анықтауда, оны басқа арналарға бұруда орны ерекше.

БАҚ психологиялық әсері жайлы алғашқы 1450 жылғы баспа станогының пайда болуынан бері айтуда. Тарих бетінен ақпарат көзін саяси мақсатта кең қолданғандықтың дәлелдерін көптеп көреміз. Тіптен ақпарат көздеріне тыйым салынған кездер де болған. Мәселен, XVI ғасырдың ортасында католиктік шіркеу протестанттық әдебиетке тиым салуды талап еткен. 1559 жылы папа Павел IV «Тыйым салынған кітаптар индексі» – қолданыстан алынып тасталатын әдебиеттердің тізімін құрған.

XVI ғасырда Англия патшасы Генрих VIII баспа сөздің әсерінен қорыққандығы сонша, «Жұлдыз палатасы» – арнайы баспа беттерінде жарық көрген материалдарды қадағалап отыратын соттық коллегия органын құрған болатын.

XIX және XX ғасырлардағы қоғамдық санаға әсер еткен еңбектерді де атауға болады. Мәселен, Карл Маркс пен Фридрих Энгельстің 1848 жылы жарық көрген «Коммунистический манифест» еңбегі, 1859 жылы жарық көрген Чарльз Дарвиннің «Происхождение видов» еңбегі мен Джон Стюарт Миллдің «О свободе» эссесін айтуымызға болады.

Мұндай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. XX ғасырда да баспа сөз саяси мақсатта кеңінен қолданылды және бүгінде қолданылуда. Себебі, «ақпарат әлемі табиғи стихиялық күштер секілді адам өмірін ащы мен тұщы сезімдерге бөлеп отырады. Қоғамдық сана арқылы, БАҚ және өзге де ақпарат құралдарымен таралатын хабарламалар адаммен тек қабылданып қана қоймай, оның сөйлеу, жүріс-тұрыс, ойлау мәдениетіне де әсер етеді» [8, 203]. Сондықтан да саясат мұндай тиімді құралдан ешқашан бас тартпайды.

С.М. Виноградов және Г.С. Мельник есімді зерттеушілер айтқандай «БАҚ билікке деген лояльдылықты қалыптастырушы құрал» [9, 65]. Француз зерттеушісі П. Галуа БАҚ рөлін тек қана қоғамдық пікірді қалыптастырудан ғана емес, бұқараның жүріс-тұрысына әсер ете отырып, саяси үдерістерге ықпал етуден көреді [10, 24]. Ресейлік зерттеуші В. Гринин коммуникациялық технологиялардың қарқынды

дамуы заманында БАҚ адамдарға әсер етуде, қоғамдық сананы арбауда, үкіметке, партияларға, соттарға және басқа институттарға қысым жасауда «үлкен күшке» ие болуда, ...кейбір жаһандық БАҚ біртіндеп «медиакратияға» айналуға деген қорқынышын білдіреді [11, 8-9]. Келесі бір ресейлік зерттеушілер А. Черных пен А. Моисеев БАҚ тапсырыс берушіге, яғни ақша төлеушіге, тәуелді екендігін көрсете отырып, «халықаралық қатынастарда, елдерді жаулауда қолданылуға» [12], – дейді.

Тіпті телеарналарсыз ел ішінде, тіпті өз қаламызда не болып жатқандығын біле алмаймыз. Бұл туралы отандық публицист Ә. Бөпежанова былай дейді: «БАҚ – екінші өмір немесе екінші шындық деп танылатыны бекер емес. ...қандай да бір маңызды оқиғадан жұртшылық құлағдар болмаса, яғни, БАҚ арқылы жұртшылыққа жеткізілмесе, қанша маңызды екеніне қарамастан, сол адамның, не сол орта яки кәсіби топтың, тіпті ұлттың өз оқиғасы болып қана қалады» [13, 291].

Телеарналардың басты манипуляциялық құралы ол – ақпарат. Оның ішінде ақпараттың қалай берілетіндігі. Ақпаратты былайша бұрмалауға болады:

- ақпаратқа өз ойымызды қоса отырып түзету;
- манипуляциялау үшін қолайлы болатындай қылып бастапқы ақпаратты өзгерту;
- шынайы ақпаратты қоғамдық өзектілігі жоғалған кезде жариялау;
- цитаталарды толық келтірмеу арқылы мәтіннің мазмұнын басқа арнаға бұру және т.с.с.

Бұрынғы CBS арнасының комментаторы Билл Мойерс айтқандай: «Телеарналардағы жаңалықтар ешқашан тек қана жаңалық болып қалмайды. Ол журналистика мен шоу-бизнестің симбиозы» [14].

Бүгінгі күнгі жаһанданған әлемнің күнтәртібін ақпараттық агенттіктер, Интернет, теледидар және баспа бұқаралық құралдары анықтайды. Басты жаңалықтарды тарататын әлемдік ақпарат агенттіктері (Reuters, CNN, BBC, World Service, Financial Times, Associated Press, BBC World, Voice of America, Euronews, Deutsche Welle, USA Today, France Press, Интерфакс, Al-Jazeera). Аталмыш агенттіктер елдің ішкі саяси тұрақтылығына, билікке деген халықтың көзқарасын өзгертуге әсер ете алатын бірден бір ақпараттық күш болып табылады.

БАҚ-ың елдегі ішкі саяси ахуалға әсерінің дәлелі ретінде 2011 жылғы Мысыр (Египет) мен Тунистегі бүліктерге «Аль-Джазира»

және «Аль-арабия» сынды спутниктік арналардың араласуы бола алады. Олар тек оқиғаны баяндауда фундаментальды роль ойнап қана қойған жоқ, сонымен қатар араб әлеміндегі саяси жүйелердің ауысуына тікелей қатысты. Егер әлеуметтік желілер адамдарды көшеге шығуға және наразылық шараларына жұмылдырса, революцияның «қозғаушы күші» спутниктік электронды БАҚ болды. Мұндай үдерістер «араб елдеріндегі революция», «түрлі түсті революция» деген атпен араб және посткеңестік елдерді шарпып өтті. Мәселен, Ливанда («балқарағай революциясы», 2005 ж.), Тунис («ақжұпар революциясы», 2010-2011 жж.), Грузия («раушан революциясы», 2003 ж.), Украина («қызғылт сары революция», 2004 ж.), Қырғызстан («қызғалдақтар революциясы», 2005 ж.). Бұлардың бәрінде жаңа ақпараттық технологиялар саяси мақсатта, яғни революция символдарын қалыптастыруда, халықты алаңдарда жинауда, қолданылғандықтан «twitter-революция» деп те атайды.

В.А. Голубтің сөзімен айтқанда «массмедиа ақпараттық теке тіресте ақпараттық қамтамасыз ету, қоғамның саяси, идеологиялық, геосаяси көзқарастарын қалыптастыру мен өзгерту және қарсыласқа психологиялық әсер ету және дезақпараттандыру қызметін атқарады» [15, 46]. Яғни, «Күн санап саясат қолмен ұстап, көзбен көруге келмейтін әлденеге айналып барады, ол ақпараттық қоғам ғасырының жаңа талап-тілегіне тез бейімделуде. Жай халықтың санасына ақпаратпен психологиялық тұрғыдан әсер етуден оң немесе теріс әдістеріне негізделген жаңа саяси технологиялардың дүниеге келуі саясаттың шынайы нәрседен виртуальды дүниеге айналғанының салдары я болмаса белгісі ғана» [5, 39].

Осы «түрлі-түсті революциялар» барысындағы БАҚ мынадай мақсаттарда пайдаланылған болатын:

- бұқаралық сананы қалыптастыру және белсендету;
- жеңіске жеткенге шейін жақтастарды алаңда ұстап тұру;
- ішкі және сыртқы аудиторияның алдында «революциялық» іс-әрекеттерді легитимді ету, яғни заңдастыру;
- белсенді қарсы іс-шараларға бармас үшін қарсыластарды үрейде ұстау;
- жаңа тұлғаларды басшы ретінде легитимді ету [16].

Компьютерлік және ақпараттық технологиялардың дамығандығы соншалықты, ол үшін ұлттық, мемлекеттік шекара деген ұғымдар жоқ. «Олай болса, әр түрлі саяси көзқарастар мен тұжырымдамалардың, қоғамдық-саяси, азаматтық ой-пікірлердің барша халыққа жол

тартатын, ел назарына жеткізетін, сол арқылы кері байланыс орнатып, таразыланып, талқыланатын ең негізгі мінбелерінің бірі – БАҚ болмақ» [17, 22].

Тұжырымдар

Бұқаралық ақпарат құралдары әлемдік және аймақ шеңберінде саяси үдерістерге ықпал ете алатын құрылымдардың бірі. Теледидар, баспасөз, радио мен интернет саясаттың, бүгінгі XXI ғ., қоғамның көңіл күйіне тікелей және жанама түрде әсер етудегі, мемлекеттердің, саяси тұлғалардың, жағымды-жағымсыз бейнесін бұқара санасында қалыптастырудағы және белгілі бір саяси оқиғаға қатысты халықтың пікірін бағыттаудағы басты құралына айналып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі N 451 Заңы
2. Нуртазина Р.А. Республика Казахстан: СМИ и политика. – Учебное пособие. – Алматы: Азия Принт баспаханасы, 2011. – 400 с.
3. Насимов М.О. Тәрбие берудегі бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі // Молодой ученый. – 2014. – №4.1. – С. 30-33.
4. Брайант Д., Томпсон С. Основы воздействия СМИ.: Пер. с англ. – М.: Вильяме, 2004. – 425 с.
5. Карин Е. Қазақстан саяси ғылымы және саясаттың жаңа келбеті // Саясат. – 2003. – №9. – Б. 39-40.
6. Абуханов Ш.А. Бұқаралық ақпарат және елде демократияландыру // ҚазҰУ хабаршысы. – Саясаттану сер. Философия сер. Мәдениет сер. – 2005. – №1. – Б.68-70.
7. Бособрод П.А. Манипулятивный характер средств массовой информации и демократия // http://scjournal.ru/articles/issn_1997-292X_2015_2-2_09.pdf
8. Масанов Е.Ж. БАҚ арқылы жүретін манипуляцияның адамзат мәдениетіне әсері // ҚазҰУ хабаршысы. Философия, Мәдениеттану, Саясаттану сериясы. – №2. – 2010. – Б. 203-206.

9. Виноградова С. М., Мельник Г. С. Государство в современной информационно- политической системе (из опыта российских массмедиа) // Вестн. Санкт-Петерб. гос. ун- та, ун-та. Серия: Филология, востоковедение, журналистика. – 2008. – № 2. – С.65.
10. Гаджиев К. С. Введение в геополитику. Изд. 2-е, доп. и перераб.: учебник для вузов. – М.: Логос, 2000. – 429 с.
11. Гринин В. Улучшение имиджа России за рубежом // Международная жизнь. 2012. №12. – С. 8-9
12. Моисеев А. Влияние СМИ на международный климат. Роль СМИ в отношениях доверия между странами // <http://festivalsmi.com/2012/03/16/vliyanie-smi-na-mezhdunarodnyiy-klimatrol-smi-v-otnosheniyah-doveriya-mezhdu-stranami>
13. Бөпежанова Ә. Өнер жеке тәжірибе: сыни-мәдениеттанушылық кітап. – Алматы: Жібек жолы, 2007. – 1-ші т. – 327 б.
14. Мелконян Н. СМИ как основной механизм актуализации политического имиджа // http://www.noravank.am/upload/pdf/212_ru.pdf
15. Голуб В. А. Информационная безопасность СМИ в условиях кибервойны // Журналист. Социальные коммуникации. – 2012. – №1. – С. 46.
16. Почепцов Г.Г. Революция. Com. Основы протестной инженерии. – М.: Европа, 2005. – 532 с.
17. Шамахайұлы Қ. Сөз бостандығы және БАҚ // Ұлағат. – 2007. – №6. – Б. 18-28.

ҒТАМР
11.25.33.

Алуа Жолдыбалина¹, Мәншүк Кәрімова²

¹ Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты
(Астана, Қазақстан)

² «Парасат» жүйелік зерттеулер институты
(Астана, Қазақстан)

ҚР ПРЕЗИДЕНТІНІҢ 1997–2017 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНА ЖОЛДАУЫ: ТАЛДАУ, НЕГІЗГІ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАР, САБАҚТЫЛЫҚ

Аңдатпа. Мақалада 1997–2017 жылдар аралығындағы Президенттің жыл сайынғы Жолдаулары талданып, негізгі бағыттары, тән ерекшеліктер мен үндеудің тәртібі анықталды. Контент-талдама негізінде мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтары анықталды. Талдау, Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауы тізбекті құжаттар болып, «Қазақстан-2030» және «Қазақстан-2050» ұзақмерзімді стратегияларымен сабақтастық белгілері бар.

Түйін сөздер: ҚР Президентінің Жолдауы, саяси бағыт, тұжырымдама, ұзақ мерзімді даму бағдарламасы, стратегиялық басымдықтар, ішкі және сыртқы саясат бағыттары.

Алуа Жолдыбалина, Маншук Каримова

ПОСЛАНИЯ ПРЕЗИДЕНТА РК НАРОДУ КАЗАХСТАНА ЗА 1997-2017 ГОДЫ: АНАЛИЗ, ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПТЫ, ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ

Аннотация. В статье проанализированы ежегодные Президентские Послания за период 1997–2017 гг., определены ключевые направления, характерные особенности и повестка обращений. На основе контент-анализа обозначены основные приоритеты государственной политики. Анализ показал, что Послания Президента Республики Казахстан являются последовательными документами и обладают признаками преемственности долгосрочным стратегиям «Казахстан-2030» и «Казахстан-2050».

Ключевые слова: Послания Президента РК, политический курс, концепт, долгосрочная программа развития, стратегические приоритеты, направления внутренней и внешней политики.

Alua Zholdybalina, Manshuk Karimova

ANALYSIS OF PRESIDENTIAL ADDRESSES TO PEOPLE OF KAZAKHSTAN IN 1997–2017: MAIN CONCEPTS AND CONTINUITY

Abstract. The authors analyze the Addresses to the Nation of Kazakhstan President Nazarbayev has been making annually for the period 1997-2017 and identified the key concepts and specific features, agendas and messages thereof. Having employed the method of content analysis, the authors identified the main priorities. The analysis showed consistently and continuity of the Addresses of the President of the Republic of Kazakhstan that, together with “Kazakhstan-2030” and “Kazakhstan-2050”, constitute the long-term strategy for development of the country.

Key words: *Presidential Addresses, political course, concept, long-term development program, strategic priorities, directions of domestic and foreign policy*

Кіріспе

Мемлекет басшысының өз халқына жасаған үндеуі кез-келген мемлекетте елеулі саяси оқиға болып табылады. Жолдау еліміздің дамуын ғана емес, сонымен қатар одан әрі қозғалыстың негізгі бағыттарын, жетекші саяси күштердің орналасуын анықтау сияқты маңызды құжаттардың бірі болып табылады. Жолдаудың кейбір беттерінде – бұл келер жылдың нақты мақсаттары мен міндеттерін анықтайтын негізгі саяси акті болса, екіншісінде – дәстүрге деген құрмет немесе қоғамдық өмірдің сол немесе өзге де фактілерін беделді бағалау. Қазақстан әлемдік тәжірибеде танылған мемлекеттік даму құралы – стратегиялық жоспарлау жолын таңдаған посткеңестік кеңістіктегі алғашқы мемлекеттердің бірі болды [1]. Экономиканы жаңғырту және қоғамның әл-ауқатын арттыру мақсатында Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев 1997 жылы 16 қазандағы «Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты бірінші Президенттік Жолдауында жарияланған «Қазақстан-2030» ұзақ мерзімді даму бағдарламасын бастады.

«Қазақстан-2030» ұзақмерзімді стратегиясын қабылдағаннан

бері 20 жыл өтті. Осы кезеңде стратегияның бірқатар параметрлері мерзімінен бұрын орындалды, осыған байланысты 2012 жылдың желтоқсан айында Мемлекет басшысы «Қазақстан-2050» ұзақмерзімді дамудың жаңа стратегиясын ұсынды: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты ұзақмерзімді дамудың келесі бағдарламасы жарияланды.

ҚР Президентінің Қазақстан халқына жолдаған әрбір Жолдауында мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтары, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттары, елдегі әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайды талдау, геосаяси, геоэкономикалық және басқа да факторларды талдау негізінде анықталған халықтың әл-ауқатын жақсарту бойынша шаралар белгіленген.

Жұмыстың мақсаты. Қазақстан тәуелсіздігі жылдарында Президенттік үндеу институтын қалыптастыру және дамыту үдерістерін зерттеу, негізгі тұжырымдамаларды, негізгі басымдықтарды, апелляциялардың ерекшеліктері мен үндеулердің тәртібін айқындап көрсету, сондай-ақ тапсырмалардың сабақтастығы мен оларды одан әрі іске асуына талдау жүргізу.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі осы стратегиялық құжаттың маңыздылығымен байланысты. ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауының тарихи өлшемдер бойынша шағын тәжірибесіне қарамастан бұл оқиға шын мәнінде маңызды болып саналады, өйткені ол саяси маусымды бастайды, саяси және әлеуметтік-экономикалық процестерге, сонымен қатар қазақстандық авторлардың шығармаларында көрініс тапқан басқа да мәселелерге шешуші әсер етеді [1–8].

Зерттеу әдістері. Зерттеу міндеттерін шешу үшін ақпараттық талдаудың келесі ғылыми әдістері пайдаланылды: тарихи талдау, салыстырмалы талдау, контент-талдама, жүйелік талдау, құрылымдық талдау және басқа да зерттеу әдістері.

Зерттеу нәтижелері. Жолдау тұтастық, дәйектілік пен сабақтастық қасиеттеріне жауап беретін елдің саяси даму жолын білдірудің бір түрі болып табылатын нысанды білдіреді, яғни іс жүзінде тұжырымдама болып табылады. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған жыл сайынғы Жолдауларын жан-жақты талдау үшін 1997 жылдан 2017 жылға дейінгі 20 жылдық уақыт кезеңі таңдалды.

Мемлекет басшысы Жолдауларының хронологиясы

Қазақстан Республикасы Конституциясының 44-бабында «Қазақстан Республикасының Президенті: Қазақстан халқына елдегі жағдай мен Республиканың ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттары туралы жыл сайын жолдау арнайды...» делінген. Тәуелсіздік жылдарында ҚР Президенті Қазақстан халқына өзінің жиырма бір жолдауын жариялады (1-кесте).

1-кесте. Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауларының хронологиясы

№	Күні	Атауы
1	1997 жылғы 16 қазан	Барлық қазақстандықтардың гүлденуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы
2	1998 жылғы 16 қыркүйек	Елдегі жағдай және ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары туралы: қоғамды демократияландыру, жаңа ғасырдағы экономикалық және саяси реформалар
3	1999 жылғы 16 қыркүйек	Еліміздің жаңа ғасырдағы тұрақтылығы мен қауіпсіздігі.
4	2000 жылғы 16 қазан	Еркін, тиімді және қауіпсіз қоғамға
5	2001 жылғы 16 қыркүйек	Елдегі жағдай және 2002 жылғы ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары туралы
6	2002 жылғы 16 сәуір	Ішкі және сыртқы саясаттың 2003 жылғы негізгі бағыттары туралы
7	2003 жылғы 16 сәуір	Ішкі және сыртқы саясаттың 2004 жылға арналған негізгі бағыттары
8	2004 жылғы 19 наурыз	Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін!
9	2005 жылғы 16 ақпан	Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жеделжаңару жолында
10	2006 жылғы 1 наурыз	Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. Қазақстан өзінің дамуындағы жаңа қадамдарға дайын
11	2007 жылғы 28 ақпан	Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан
12	2008 жылғы 6 ақпан	Қазақстан азаматтарының әл-ауқатын арттыру мемлекеттік саясаттың басты мақсаты болып табылады

№	Күні	Атауы
13	2009 жылғы 6 наурыз	Дағдарыстан жаңару мен дамуға
14	2010 жылғы 29 қаңтар	Жаңа онжылдық - жаңа экономикалық өрлеу - Қазақстан үшін жаңа мүмкіндіктер
15	2011 жылғы 28 қаңтар	Келешекті бірге құрайық!
16	2012 жылғы 27 қаңтар	Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстанның дамуының басты бағыты
17	2012 жылғы 14 желтоқсан	«Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты
18	2014 жылғы 17 қаңтар	Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ
19	2014 жылғы 11 қараша	Нұрлы жол – болашаққа жол
20	2015 жылғы 30 қараша	Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсу, реформалар, даму
21	2017 жылғы 31 қаңтар	Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік

Мемлекет басшысы Н.А. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдаумен алғаш рет Алматы қаласында 1997 жылы үндеу жасады. Уақыттың осы сәтінен бастап, Тәуелсіз Қазақстанда көптеген президенттік республикаларға тән жыл сайынғы дәстүрлі жолдаулары белгіленді. 2017 жылғы 16 қазанда ҚР Президентінің «Қазақстан-2030» ұзақ мерзімді даму стратегиясы айтылған бірінші күннен бастап, 20 жыл өтті.

1997–2017 жылдардағы жылсайынғы жолдаулардың хронологи-ясын талдай отырып, біз төмендегідей ерекшеліктердің бірнешеуін ажыратып алуға болады:

1) Мемлекет басшысының Қазақстан халқына жолдаған жолдаулары 2012 және 2014 жылдары жыл сайын, жыл басында және соңында, сондай-ақ 2013 және 2016 жылдары жасалмаған жолдауларды жолдау жасалмаған жылдарды қоса алғанда жыл сайын орын алды;

2) жолдаулар көбінесе күздің, одан кейін көктемгі және қысқы айлардың 16 жұлдызында жарияланды;

3) үндеулер сәрсенбі немесе жұма күндері хабарланды (сәрсенбіде – 6 рет, жұмада – 9 рет);

Апта күндері	Үндеулер саны
Дүйсенбі	2
Сейсенбі	1
Сәрсенбі	6
Бейсенбі	2
Жұма	9
Сенбі	0
Жексенбі	1

4) жолдаулардың ең көп саны жылдың бірінші тоқсанында (қаңтарда – 5 рет, ақпанда – 3 рет, наурызда – 3 рет), ең төменгі көрсеткіш – екінші тоқсанда жасалды;

Жыл тоқсаны/айы		Үндеулер саны
1-тоқсан	Қаңтар	5
	Ақпан	3
	Наурыз	3
2-тоқсан	Сәуір	2
	Мамыр	0
	Маусым	0
3 тоқсаны	Шілде	0
	Тамыз	0
	Қыркүйек	3
4-тоқсан	Қазан	2
	Қараша	2
	Желтоқсан,	1

5) үндеулердің бірнешеуі Қазақстан Республикасының Ұлттық мерекесі – Тәуелсіздік күні қарсаңында 16 желтоқсанда және мемлекеттік мерекелер – Халықаралық әйелдер күні мен Наурыз мейрамы қарсаңында жарияланды;

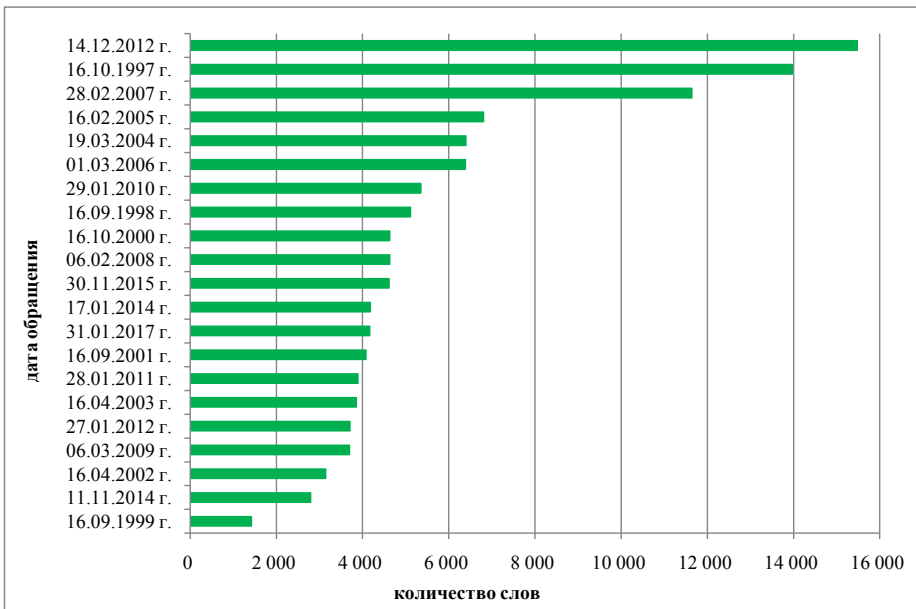
6) талданып отырған кезеңде 1999 жылғы 10 қаңтарда, 2005 жылғы 4 желтоқсанда, 3 сәуірде және 26 сәуірде өткен мерзімінен бұрынғы немесе кезекті президенттік сайлау қарсаңында айтылып, сайлау алдындағы кампанияға алдында Президенттік сайлау алаңының негізі болды.

Осылайша, тәуелсіздік жылдарындағы президенттік жолдаулардың хронологиялық тізбегі жиырма жылдық кезенді қамтып, онда Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдаған жиырма бір жолдауын көруге болады. Ұлттық практикада үндеулердің күнмен, уақытпен және дәйектілікпен байланысты бірнеше ерекшеліктер белгіленеді.

Жолдаулардың контент-талдамасы

20 жыл ішінде Мемлекет басшысы Н.А. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдаған барлық үндеулерінің жалпы ұзақтығы 119 982 сөз, бұл ретте бір президенттік жолдаудың орташа ұзақтығы – 5 713 сөзді құрайды. 1997 жылғы 16 қазандағы алғашқы үндеуі мен 2007 жылғы 28 ақпандағы, сондай-ақ 2012 жылғы 14 желтоқсандағы Жолдаулары ең ұзақ болып саналып, олардың мәтіні 11 000- 15 000 сөзді қамтиды. Ұзақ мерзімді үндеулерді ішіне «Қазақстан-2030» және «Қазақстан-2050» ұзақ мерзімді даму стратегиясы кіретінін айта кеткен жөн.

Ел басының ең қысқа үндеулері 1999 жылғы 16 қыркүйектегі «Еліміздің жаңа ғасырдағы тұрақтылығы мен қауіпсіздігі» және 2014 жылғы 11 қарашадағы «Нұрлы жол – болашаққа жол» Жолдаулары, олардың ұзақтығы кем дегенде 3000 сөзді құрайды (1-сурет).

1-сурет. Мемлекет басшысының жыл сайынғы Жолдауының ұзақтығы, 1997–2017 жж.

Контент-талдама көрсеткендей, 20-жылдық кезеңде Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауындағы ең жиі айтылған сөздер: даму – 720 рет, үкімет – 425, экономика – 399, жүйе – 366, мемлекет – 315, қоғам – 177, бағдарлама – 133, саясат – 120, деңгей – 102, адам – 91, нарық – 45, әлем – 42, заң – 42, халық – 31, тарих – 30 (2-кесте). Жолдаудың контент-талдамасы аясында әлеуметтік-экономикалық және саяси сипаттағы сөздер ғана таңдап алынды, яғни Жолдаудың тұжырымдамалық және мазмұндық ядросы болып табылатын сөздер.

2-кесте. Мемлекет басшысының 1997-2017 жылдарға арналған Жолдауындағы ең жиі айтылған сөздер.

№	Сөз	Еске салу саны
1	дамыту	720
2	үкімет	425
3	экономика	399
4	жүйе	366
5	мемлекет	315
6	қоғам	177
7	бағдарлама	133
8	саясат	120
9	деңгей	102
10	адам	91
11	нарық	45
12	әлем	42
13	заң	42
14	халық	31
15	тарих	30

3-кестеде 1997–2017 жылдардағы президенттік жолдаулардың әрқайсысында ең жиі қолданылатын он сөз ұсынылған.

3-кесте. Мемлекет басшысының 1997–2017 жж. Жолдауында жгі айтылған Топ 10 сөздер.

	1997 ж.		1998 ж.		1999 ж.		2000 ж.		2001 ж.		2002 ж.		2003 ж.	
	мемлекет	88 үкімет	31 тарих	19 қоғам	28 үкімет	26 экономика	21 ауыл	18 үкімет	23 дамыту	36 дамыту				
Дамыту	62 бағдарлама	25 ғасыр	16 қауіпсіздік	26 экономика	21 ауыл	18 үкімет	20 экономика	21 дамыту	17 экономика	20 экономика	18 үкімет	21 дамыту	17 экономика	20 экономика
Стратегия	51 экономика	21 қауіпсіздік	12 жүйе	15 жүйе	15 жүйе	14 саясат	18 нарық	12 деңгей	14 жер	12 деңгей	16 мемлекет	15 өсім	15 міндет	13 қоғам
Экономика	39 халық	19 халық	9 өлем	5 экономика	11 проблема	12 деңгей	11 қоғам	12 деңгей	10 заң	12 қарым-қатынас	10 заң	13 қоғам	11 экономикалық	14 тапсыру
Қоғам	38 адам	16 адам	15 мемлекет	8 бюджет	7 адам	12 сала	13 саясат	12 міндет	15 өсім	15 міндет	13 қоғам	11 экономикалық	14 тапсыру	14 тапсыру
Адам	37 таңдау	15 мемлекет	15 жүз жыл	6 жоспар	11 қоғам	12 деңгей	12 мемлекет	12 деңгей	11 қоғам	12 деңгей	11 қоғам	11 экономикалық	14 тапсыру	14 тапсыру
Басымдық	36 заң	15 заң	15 шекара	5 тарих	11 қоғам	12 деңгей	12 мемлекет	12 деңгей	11 қоғам	12 деңгей	11 қоғам	11 экономикалық	14 тапсыру	14 тапсыру
Өмір	36 парламент	15 парламент	15 шекара	5 тарих	11 қоғам	12 деңгей	12 мемлекет	12 деңгей	11 қоғам	12 деңгей	11 қоғам	11 экономикалық	14 тапсыру	14 тапсыру
Жүйе	34 жүйе	14 жүйе	14 қауіп-қатер	5 тарих	11 қоғам	12 деңгей	12 мемлекет	12 деңгей	11 қоғам	12 деңгей	11 қоғам	11 экономикалық	14 тапсыру	14 тапсыру
Нарық	33 қоғам	13 қоғам	13 ұрпақ	5 тарих	11 қоғам	12 деңгей	12 мемлекет	12 деңгей	11 қоғам	12 деңгей	11 қоғам	11 экономикалық	14 тапсыру	14 тапсыру
2004 ж.	2005 ж.		2006 ж.		2007 ж.		2008 ж.		2009 ж.		2010 ж.			
Дамыту	56 дамыту	40 дамыту	80 дамыту	126 мемлекеттік	23 дағдарыс	28 дамыту	33 дамыту	37 жүйе	34 жүйе	26 үкімет	72 үкімет	23 экономика	19 үкімет	23 үкімет
Құрылыс	28 экономика	27 экономика	25 экономика	68 дамыту	23 дамыту	18 жүйе	22 жүйе	26 экономика	27 экономика	24 халықаралық	55 жүйе	20 әлемдік	17 экономика	22 жүйе
Жүйе	26 реформа	24 мемлекет	24 мемлекет	54 құрылыс	17 қаражат	15 жоспар	16 мемлекет	25 экономика	24 мемлекет	23 жүйе	54 құрылыс	17 қаражат	15 жоспар	19 экономика
Үкімет	25 бағдарлама	22 қолдау көрсету	23 жүйе	46 экономика	17 адам	16 мемлекет	16 экономика	22 мемлекеттік	22 мемлекеттік	22 іске асыру	46 экономика	17 адам	15 міндет	16 экономика
Мемлекет	22 мемлекет	22 іске асыру	22 іске асыру	45 сектор	15 пайыз	16 мемлекет	16 экономика	20 саясат	21 бағыт	42 әлеуметтік	45 сектор	15 пайыз	14 орталық	16 экономика
Экономика	21 қоғам	20 саясат	21 бағыт	40 жоғарлату	13 үкімет	11 бағдарлама	16 экономика	19 құру	19 құру	40 жоғарлату	40 бизнес	12 қазақстандық	10 тапсыру	14 тапсыру
Білім беру	19 деңгей	19 құру	21 деңгей	40 жоғарлату	13 үкімет	11 бағдарлама	16 экономика	18 қағтамасыз ету	18 қағтамасыз ету	19 құру	40 бизнес	12 қазақстандық	10 тапсыру	14 тапсыру
Іске асыру	19 әлем	18 қағтамасыз ету	21 міндет	40 жоғарлату	13 үкімет	11 бағдарлама	16 экономика	18 қағтамасыз ету	18 қағтамасыз ету	19 құру	40 бизнес	12 қазақстандық	10 тапсыру	14 тапсыру
Өсім	17 қағтамасыз ету	18 үкімет	19 құру	40 жоғарлату	13 үкімет	11 бағдарлама	16 экономика	18 қағтамасыз ету	18 қағтамасыз ету	19 құру	40 бизнес	12 қазақстандық	10 тапсыру	14 тапсыру
2011 ж.	2012 ж.		2012 ж.		2014 ж.		2014 ж.		2015 ж.		2017 ж.			
Қазақстандық	22 үкімет	26 мемлекет	92 үкімет	27 экономика	17 экономика	25 үкімет	36 үкімет	20 тапсыру	19 дамыту	76 дамыту	26 дамыту	17 экономикалық	21 дамыту	33 дамыту
Дамыту	18 дамыту	19 саясат	72 соңынан жүру	21 инфрақұрылым	14 үкімет	21 тапсыру	23 тапсыру	15 жүйе	18 жүйе	58 экономика	19 қаражат	11 әлеуметтік	21 қағтамасыз ету	23 тапсыру
Бағдарлама	15 жүйе	18 жүйе	58 экономика	19 қаражат	11 әлеуметтік	21 қағтамасыз ету	23 тапсыру	14 жоба	15 қоғам	53 дамыған	19 қосымша	11 жағандық	21 соңынан жүру	20 тапсыру
Үкімет	14 жоба	15 қоғам	53 дамыған	19 қосымша	11 жағандық	21 соңынан жүру	20 тапсыру	11 адам	11 білім беру	13 экономикалық	53 бизнес	11 дамыту	19 экономика	19 тапсыру
Білім беру	13 мемлекет	13 экономикалық	53 экономикалық	18 бизнес	11 дамыту	19 экономика	19 тапсыру	11 адам	11 білім беру	13 экономикалық	53 бизнес	11 дамыту	19 экономика	19 тапсыру
Мемлекеттік	11 білім беру	11 әлеуметтік	51 әлем	15 жолдау	10 өсім	18 міндет	18 міндет	11 адам	11 білім беру	13 экономикалық	53 бизнес	11 дамыту	19 экономика	19 тапсыру
Құру	11 адам	11 міндет	49 қазақстандық	13 тапсыру	10 бағдарлама	16 міндет	18 міндет	11 адам	11 білім беру	13 экономикалық	53 бизнес	11 дамыту	19 экономика	19 тапсыру
Қабылдау	11 экономика	10 ұлттық	48 құру	12 жоба	10 қаржылық	16 мемлекет	18 міндет	11 адам	11 білім беру	13 экономикалық	53 бизнес	11 дамыту	19 экономика	19 тапсыру
Тіл	10 жаңғырту	10 мемлекеттік	47 ұлттық	12 экономикалық	10 ұлттық	16 мемлекет	18 міндет	11 адам	11 білім беру	13 экономикалық	53 бизнес	11 дамыту	19 экономика	19 тапсыру

Жолдаудың негізгі сипаттамасы

Үндеудің нысаны

Жалпы алғанда, Мемлекет басшысының жыл сайынғы үндеулер ауызша сипатта болды. 1997–2015 жылдардағы барлық президенттік үндеулер ауызша түрде ұсынылды. Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы жолдауының 20 жылдық тарихында тұңғыш рет Қазақстан халқына 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыртылуы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» БАҚ басылымдарында жазбаша түрде жарияланды. Сонымен қатар, мемлекеттік ұлттық телеарналар алдында Мемлекет басшысының жыл сайынғы жолдауы туралы ресми мәлімдемесі жасалды: «Ертең, менің Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауым жарияланатын болады. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, Президент хабарды ауызша немесе жазбаша түрде айтуға құқылы. Биыл мен екінші әдісті таңдадым. Бұл стратегиялық құжат жаңа кезеңдегі еліміздің болашақ дамуының көзқарастарын айқындайтын болады» [9].

Жалпы алғанда, ҚР Президентінің Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдауы үндеудің (ауызша немесе жазбаша) нысанына қарамастан билік пен тәуелсіздік қоғамы арасындағы мемлекет пен коммуникацияны стратегиялық жоспарлаудың дәстүрлі құралы болды.

Ұзақ мерзімді стратегиялар: «Қазақстан-2030» және «Қазақстан-2050»

Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауы - елдің даму стратегиясын, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын, барлық деңгейдегі мемлекеттік органдардың қызмет ету бағдарламасын айқындайтын мемлекеттік-саяси құжат. Осылайша, тәуелсіздік кезеңінде мемлекеттің екі ұзақ мерзімді стратегиясы жарияланды:

1. «Қазақстан-2030» стратегиясы: барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы (қазан, 1997 ж.).

2. «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты (желтоқсан, 2012 ж.).

1997 жылдың бірінші президенттік жолдауы 2030 жылға дейінгі ұзақ мерзімді стратегиялық құжаты және Қазақстан Республикасының даму бағдарламасы болды. Бұл Жолдау мемлекеттік жоспарлаудың жаңа принциптері негізін қалап, республикадағы мемлекеттік құрылыстың идеясын қалыптастырды [1]. Осы Жолдауда Мемлекет

басшысы елді дамытудың жеті ұзақ мерзімді даму басымдықтарын анықтады:

- Ұлттық қауіпсіздік.
- Ішкі саяси тұрақтылық және қоғамды біріктіру.
- Шетелдік инвестициялар мен ішкі жинақтың жоғары деңгейі ашық нарықтық экономикаға негізделген экономикалық өсу.
- Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі мен әл-ауқаты.
- Энергетикалық ресурстар.
- Инфрақұрылым, әсіресе көлік және байланыс.
- Кәсіби мемлекет [10].

2012 жылғы желтоқсанда айтылған екінші ұзақ мерзімді стратегиялық құжатта «Қазақстан-2030» стратегиясын іске асырудың қорытындысы шығарылып, оның бірқатар параметрлері мерзімінен бұрын орындалды. Мемлекет басшысы Қазақстан халқына арнаған өзінің Жолдауында ХХІ ғасырда орнықты дамуды жалғастыру – басты міндет деп атап өтті. Сонымен қатар, одан әрі табысты даму үшін назарға алынуы тиіс он негізгі мәселе айқындалды. Негізгі мақсаты – 2050 жылға қарай күшті мемлекет, дамыған экономика және жалпыға ортақ еңбек үшін мүмкіндіктер негізінде әл-ауқатты қоғамын құру.

Мемлекет басшысы 2050 жылға дейін халық үшін жаңа саяси бағыт құруды ұсынды, оның шеңберінде 2030 Стратегиясының міндеттерін іске асыру жалғасын табатын болады. Мемлекет басшысы жаңа ұзақ мерзімді даму стратегиясын таныстыра отырып, әйелдерге, жастарға және ұлтқа жеке көңіл бөлді. «Қазақстан-2050» стратегиясы мынадай жеті негізгі бағытты қамтиды:

- Жаңа бағыттың экономикалық саясаты – пайда алу, инвестициялар мен бәсекеге қабілеттіліктен қайтарым алу принципіне негізделген түгел қамтитын экономикалық прагматизм.
- Кәсіпкерлікті жан-жақты қолдау - ұлттық экономиканың басым күші.
- Әлеуметтік саясаттың жаңа принциптері – әлеуметтік кепілдіктер және жеке жауапкершілік.
- Білімді және кәсіби дағдылар – қазіргі заманғы білім беру жүйесінің, кадрларды даярлау мен қайта даярлаудың негізгі көрсеткіштері болып табылады.
- Мемлекеттілікті одан әрі нығайту және қазақстандық демократияны дамыту.
- Тұрақты және болжамды сыртқы саясат ұлттық мүдделерді

ілгерілету және өңірлік және жаһандық қауіпсіздікті нығайту болып табылады.

- Жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыздың жетістігінің негізі [11].

Жалпы, аталған Жолдаулар Қазақстан үшін 2050 жылға дейін жеті негізгі бағыт бойынша қазіргі заманғы ұзақ мерзімді даму стратегиясының негізін қалайтын дәйекті құжаттар болып табылады. Ұзақ мерзімді стратегияларды талдау жыл сайынғы жолдаудың үш негізгі сәттерді қамту керек екендігін көрсетті: ұзақ мерзімді преспективадағы стратегиялық мақсаттарды белгілеу, алдыңғыжолдаулардың орындалуын қорытындылай отырып, алдағы жылға арналған тактикалық тапсырмаларды анықтауды ескеру.

Негізгі күн тәртібі мен маңызды басымдықтар

ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауының тақырыбы елдегі және әлемдегі қазіргі саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайға байланысты. Мемлекет басшысының жыл сайынғы үндеулері мемлекет дамуының негізгі басымдықтарына қол жеткізуге ықпал ететін «Қазақстан-2030» және «Қазақстан-2050» стратегияларындағы елді дамытудың ұзақ мерзімді стратегияларының арнасында өтті.

1998 жылғы қыркүйекте ҚР Президенті «Елдегі жағдай, ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары туралы: Жаңа ғасырда қоғамды демократияландыру, экономикалық және саяси реформа» атты жыл сайынғы Жолдауын арнады. Аталған жолдау Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауы алдында болып, **сайлауды өткізгенге дейін төрт ай бұрын жарияланды.** Жолдаудың құрылымынан мынадай үш негізгі ұстанымды бөліп алуға болады: экономиканы түбегейлі реформалау, мемлекеттік құрылымдардың жұмыс жүйесін түбегейлі реформалау, демократияландыру және саяси ырықтандыру. Қазақстан экономикасында үшжақты міндет белгіленген, мемлекеттік құрылымдардың жұмыс жүйесін түбегейлі реформалау аясында Үкіметті жаңғырту бағдарламасы, сондай-ақ демократияландыру және саяси реформалар бағдарламасы ұсынылды. Сөз соңында Мемлекет басшысы 457 күннің ішінде әлем жаңа онжылдыққа, жаңа ғасырға, жаңа мыңжылдыққа енетінін атап өтті. Қазақстан халқы өздерінің болашағына қадам басатын бұл күн де алыс емес [12].

1999 жылдың қыркүйегінде Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына «Еліміздің жаңа ғасырдағы тұрақтылығы мен қауіпсіздігі» деген **Жолдауын** жеткізді. Осы Жолдауда үш негізгі ойға

баса назар аударылды: 1) Тарих және тәуелсіздік; 2) ХХІ ғасырдың салар сынағы: көршілес жатқан елдердегі қарулы қақтығыстар және олардың Қазақстанға ауысу қаупінің болуы, діни экстремизм мен есірткінің тоқтаусыз тасымалдануы; 3) ауытқымалы дүниедегі қауіпсіздік [13]. Тұтастай алғанда, Жолдау сыртқы саясатты дамытуға және түрлі қауіптердің алдын алуға бағытталған еді.

2000 жылғы «Еркін, тиімді және қауіпсіз қоғамға» Жолдау үш блокқа шоғырланған: елдің экономикалық дамуының перспективалары, қоғамды демократияландыру, ұлттық қауіпсіздік [14]. Бірінші блок шеңберінде бюджет тапшылығының жаңа параметрлері (ЖІӨ-нің 1,5%-нан артық емес), жекешелендіруді аяқтау, автомобиль жолдарын салу және қайта құру және т.б. белгіленді. Екінші бағыт – қоғамды демократияландыру шеңберінде азаматтық қоғам институттарын нығайту, сот билігінің тәуелсіздігі, электр қуатын кеңейту және сайлау заңнамасын жетілдіру, құқықтық реформа және т.б. мәселелер айқындалды. «Ұлттық қауіпсіздік - мемлекеттік саясаттың негізі ретінде» деген Жолдаудың үшінші блогы жаңа қауіптерді (халықаралық терроризм мен экстремизм, есірткі және есірткі бизнесі, босқындардың жаппай көші-қоны және Орталық Азиядағы гуманитарлық апат) белгілеп, осы қауіптердің алдын алу үшін нақты міндеттерді қамтыды. Жалпы, 2000 жылғы Жолдаудың негізгі ережелері экономика, саясат және қауіпсіздік салаларына қатысты болды.

2001 жылдың қыркүйек айында Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан халқына «Елдегі жағдай және 2002 жылғы ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары туралы» **Жолдауын** ұсынды. Жолдауда 2010 жылға дейінгі әр түрлі салаларда ел дамуының мақсаттары белгіленді: әлеуметтік және экономикалық даму саласында, саяси және мемлекеттік құрылыс саласында, сыртқы саясат саласында және қауіпсіздікті нығайтуда. Сонымен қатар, экономика саласының маңызды болып қала беретіндігі аталып өтілді. Сонымен қатар мемлекет басшысы, жоспарлаудың сипатын, мазмұнын және көкжиегін жақсарту үшін 2002 жылдан бастап Елбасының Қазақстан халқына Жолдауы бюджетті жоспарлау процесінің аяқталуына қарай емес, алдағы уақытта әзірлеушілер алдымен келесі жылға арналған басымдықтарды айқындауы үшін (бірінші тоқсанның аяғында) жариаланатын болады [15] деп айтып өтті. 2001 жылғы Жолдаудың басты ерекшелігі Мемлекет басшысының кейінгі жыл сайынғы үндеулердің жаңа сипатын анықтауында болды.

2002 жылғы «Ішкі және сыртқы саясаттың 2003 жылғы негізгі бағыттары туралы» **Жолдаудың** басты лейтмотиві ауылдың дамуы болды. Ауылды дамыту үшін ауылдық жерлердегі тұрғындарды қоныстандыру үлгісін әзірлеу міндеттері, агроөнеркәсіп кешенін дамытудың үш жылдық бағдарламасы, «Жерге жеке меншік құқығы туралы» заң қабылдау, ауылды ғылыми және ақпараттық қамтамасыз ету міндеттері анықталды. Сонымен қатар, Жолдау аясында әлеуметтік салаға (ауылдық білім беруді қаржыландыру көлемін ұлғайту, денсаулық сақтау, ауыз суға арналған қаражат, ауылдық автожолдарды салу және қайта қалпына келтіру) ерекше көңіл бөлінеді. Бұл Жолдауда ауылдық жерлерде мемлекеттік билік органдарын қалыптастыру, үкіметтік емес ұйымдардың мәртебесі мен құқықтары туралы заңнаманы әзірлеу, Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруге дайындық бойынша тапсырмалар берілді [16]. Тұтастай алғанда, 2002 жылғы Жолдаудың басты бағыты – ауылды дамыту болып табылады.

2003 жылдың сәуір айында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына «Ішкі және сыртқы саясаттың 2004 жылға арналған негізгі бағыттары» деген **Жолдауын** ұсынды. Бұл жолдау елді дамуының үш негізгі аспектісіне негізделген: экономикалық өсу, әлеуметтік даму, демократияландыру және тиімді басқару. Бірінші бағыт аясында Мемлекет басшысы бес басымдыққа (аграрлық саясат, индустриалды-инновациялық саясат, интеграциялық саясат, инвестициялық саясат және салық саясаты) басты назар аударды. Екінші бағыт зейнетақымен қамтамасыз ету, жалақының өсуі, мәдени-тарихи мұраны сақтау сияқты мәселелерді қамтыды. Үшінші бағыт мемлекеттік басқару жүйесін, сайлау жүйесін жаңғыртуды, азаматтық қоғам институттарын нығайтуды, БАҚ-тың рөлін және орнын нығайтуды, құқық қорғау және сот органдарын жетілдіруді қарастырды [17]. Жалпы, 2003 жылғы Жолдау жүйелі және кешенді сипатқа ие болып, экономикалық және әлеуметтік саясатты, мәдени, білім беру және рухани салаларды дамытуға, сондай-ақ одан әрі демократияландыруға бағытталған.

2004 жылғы наурызда Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін!» **Жолдауын** ұсынды. Бұл құжатта экономикалық және әлеуметтік салаларда еуропалық стандарттарды жетілдіру стратегиясын әзірлеу бойынша міндеті қойылды [18]. Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін арттыру шеңберінде келесі бағыттар анықталды: экономикалық даму саласында, адам ресурс-тарын дамыту саласында

және мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін арттыру саласында. 2004 жылғы Жолдау Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін негізгі үш бағыт : экономика, адами капитал және мемлекет бойынша арттыруға бағытталған. Аталған бағыттар шеңберінде мемлекет дамуының басым салалары анықталып, міндеттері нақты қойылған.

2005 жылы «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» **Жолдауы** экономикалық, әлеуметтік және саяси жаңғыртуды жүзеге асыру туралы 2010 жылға дейінгі кезеңге арналған іс-қимыл бағдарламасы түрінде ұсынылды. Бұл Жолдау Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауы алдында болып, **сайлаудан он ай бұрын жарияланды.** Жолдауда Қазақстандағы жедел экономикалық және әлеуметтік прогресс инновациялық экономиканы құру және шикізаттық емес секторды, шағын және орта бизнесті дамытуды болжайды деп белгіленген [19]. Сонымен қатар, осы Жолдауында Президент халықтың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған (жәрдемақыларды, шәкірақыларды, бюджет саласы қызметкерлеріне жалақысын арттыру және т.б.) бірқатар маңызды тапсырмалар берді. Жалпы, 2005 жылғы Жолдау саяси, экономикалық және әсіресе әлеуметтік жаңғыртуға бағытталған ел дамуының стратегиялық және тұжырымдамалық бағдарламаларының бірі болып табылады.

2006 жылғы «Қазақстан әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 50 елінің қатарына кіру стратегиясы. Қазақстан өзінің дамуындағы жаңа қадамдарға дайын» **Жолдауында** Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті және серпінді дамушы елдер қатарына қосылуының жеті негізгі басымдықтары ұсынылды. Басымдықтар ретінде мыналар аталды: әлемдік экономикаға интеграциялану, экономиканы жаңғырту және әртараптандыру, қазіргі заманғы әлеуметтік саясат, дамыту, заманауи білім беру, демократияны дамыту және саяси жүйені жаңарту, ұлттық қауіпсіздік, халықаралық ынтымақтастық [20]. Осылайша, Мемлекет басшысының 2006 жылғы Жолдауында Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіруі аясында дамудың 7 негізгі басымдықтары анықталды.

2007 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» **Жолдауы** халықтың әл-ауқатын одан әрі жақсартуға бағытталған. Осы мақсаттар үшін ҚР Президенті ана мен баланың әлеуметтік қорғалуын күшейту, базалық зейнетақының мөлшерін арттыру, зейнетақы төлемдерін индексстеу, үш жыл ішінде 100 мектеп пен 100 аурухана салу және т.б. сегіз негізгі міндеттерді нақтылады [21]. Жолдауда алты (әлемдік экономикаға

интеграциялану, экономиканың өсуі мен тұрақтылығы, халықаралық білім стандарттары, әлеуметтік саясат, саяси және әкімшілік даму, аймақтық геосаясат) басты басымдық аталып, оның шеңберінде ішкі және сыртқы саясаттың маңызды бағыттары анықталды. Жалпы алғанда, 2007 жылғы Жолдау отандық және сыртқы саясаттың негізгі бағыттарын іске асыру бойынша ауқымды, жан-жақты стратегиялық құжат болып табылады.

2008 жылғы 6 ақпанда «Қазақстан азаматтарының әл-ауқатын арттыру мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты **Жолдау** бірнеше басым бағыттардағы қысқа және орта мерзімді міндеттерді шешуге бағытталды. Олардың қатарына экономиканың негізгі секторларының инфрақұрылымдық қамтамасыз етілуінен алда тұрған өндіруші секторды, шикізаттық емес секторды дамыту («30 корпоративтік көшбасшы» бағдарламасы), агроөнеркәсіптік кешенді модернизациялау, өмір сапасын жақсарту, макроэкономикалық саясат, саяси және мемлекеттік құрылымның қазақстандық моделін жетілдіру кірді. Жолдауда 2009 жылдан бастап ел тарихында алғаш рет мемлекеттік бюджетті жоспарлаудың жаңа жүйесі **үш жылдық бюджет болады делінген** [22]. Жалпы, 2008 жылғы Жолдау әлеуметтік саланы жаңғыртуға және халықтың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған. Хабарламада жаңа жоспарлау жүйесі – мемлекеттің әлеуметтік саясатының белгілі бір бағыттарын іске асыруды қамтамасыз ететін үш жылдық бюджеттің негізін қалады.

2009 жылғы «Дағдарыстан жаңару мен дамуға» атты **Жолдауда** дағдарыстың салдарын еңсеру және кейінгі экономикалық өсуді ынталандыру бойынша шаралар нақтыланды [23]. Жолдаудың негізгі мақсаты дағдарысты еңсерудің негізгі құралы ретінде жұмыспен қамтуды және қайта даярлауды қамтамасыз ету болды. 2009 жылғы жолдау дағдарысқа қарсы сипатта болып, экономикалық өсуді қамтамасыз етуге бағытталды.

2010 жылғы «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдау 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары үшін бағдарламалық негіз болды [24]. Жолдауда бес негізгі бағыт (дағдарыстан кейінгі даму, тұрақты экономикалық өсу, адам капиталы, әлеуметтік саясат, ішкі саяси тұрақтылық) белгіленіп, елдің экономикалық өсу орталықтары (батыс, орталық, солтүстік, оңтүстік, шығыс), сондай-ақ Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Даму стратегиясын жүзеге асырудың даму көрсеткіштері мен негізгі шарттары анықталды.

Мемлекет басшысының **2011 жылғы 28 қаңтардағы** «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» атты Қазақстан халқына жолдауы екі сәланы дамытуға бағытталды: экономикалық жедел жаңғырту және әлеуметтік жаңғырту [25]. Аталған жолдау Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауы алдында болып, **сайлауды өткізгенге дейін екі ай бұрын жарияланды**. Тұтастай алғанда, 2011 жылғы Жолдау негізінен, экономикалық және әлеуметтік дамудың негізгі бағыттарына шоғырланды.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылдың 27 қаңтарындағы Қазақстан халқына арналған «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстанның дамуының басты бағыты» атты **жолдауында** жақын онжылдықтағы әлеуметтік-экономикалық жаңғыртудың он бағыттары бойынша міндеттер кешенін жариялады [26]. Жаңғыртудың негізгі бағыттарына мыналар енгізілді: халықты жұмыспен қамту, қолжетімді баспана, аймақтық даму, мемлекеттік қызметтердің сапасы, мемлекеттік қызметті дамыту, сот және құқық қорғау жүйесін жаңғырту, адами капитал, зейнетақы жүйесін жетілдіру, индустриялық-инновациялық жобалар мен ауыл шаруашылығы. Осылайша, Жолдау елді әлеуметтік-экономикалық жаңғырту жөніндегі міндеттеріне назар аударды.

2014 жылғы 17 қаңтардағы «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» **Жолдауында** жеті басым бағыт нақтыланды: инновациялық индустрияландыру, агроөнеркәсіптік кешеннің инновациялық рельстеріне көшіру, білімге негізделген экономиканы құру, инфрақұрылымдық үштігін (агломерация, көлік, энергетика) дамыту, шағын және орта бизнестің дамуы, адами капиталды дамыту және мемлекеттік мекемелердің жұмысын жақсарту [27]. Аталған Жолдауда Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына қосылуы жоспары, Қазақстанда Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының бірқатар қағидаттары мен стандарттарын, әсіресе экономика мен әлеуметтік салада енгізудің негізгі көрсеткіштері ұсынылды.

Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың **2014 жылғы 11** қарашадағы Қазақстан халқына **жолдауына** 7 бағыт бойынша инфрақұрылымды толық және кешенді дамытуды жоспарған «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясаты негіз болды. Негізгі бағыттар ретінде мыналар аталды: көліктік-логистикалық инфрақұрылымды дамыту, өндірістік инфрақұрылымды дамыту, энергетика инфрақұрылымын дамыту, тұрғын үй-коммуналдық қызмет көрсету және су мен жылу

желілерін жаңғырту, тұрғын үй инфрақұрылымын нығайту, әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту, шағын және орта бизнес пен іскерлік белсенділікті қолдау [28]. Бұл жолдау Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауы алдында болып, **сайлаудан бес ай бұрын жарияланды**. Жалпы, 2014 жылғы «Нұрлы жол - болашаққа жол» Жолдауы әртүрлі салаларда инфрақұрылымды дамыту мен жаңғыртудың кешенді жоспарын ұсынды.

2015 жылғы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсу, реформалар, даму» жолдауы мына бес бағыт бойынша дағдарысқа қарсы және құрылымдық реформаларға бағытталды: қаржы секторын тұрақтандыру, бюджеттік саясатты оңтайландыру, жекешелендіру және экономикалық бәсекелестікті ынталандыру, жаңа инвестициялық саясаттың негізі, жаңа әлеуметтік саясат [29]. Жалпы, осы Жолдауда көрсетілген шаралар экономикалық өсімді қамтамасыз етуге, институционалдық реформаларды әрі қарай жүзеге асыруға, сондай-ақ инвестициялық және әлеуметтік саясат саласындағы тұрақты дамуды қамтамасыз етуге бағытталған.

2017 жылғы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» жолдауында экономиканың өсу қарқынын әлемдік орташа деңгейден жоғары болуын және 30 озық елдер қатарына тұрақты түрде қосылуын қамтамасыз ету үшін жасалған бес негізгі басымдық анықталды. Басымдықтар қатарында: экономиканы жеделдетілген технологиялық жаңғырту, бизнес-органы түбегейлі жақсарту және кеңейту, макроэкономикалық тұрақтылық, адам капиталының сапасын арттыру, институционалдық трансформация, қауіпсіздік пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес. Бірінші басымдық аясында үш кешенді міндет анықталды (сандық технологияларды қолдана отырып жаңа салаларды құру, дәстүрлі базалық салаларды дамыту, еңбек нарығын жаңғырту). Бұдан басқа, Үкіметке 2025 жылға дейін «Қазақстанның ұлттық технологиялық бастамасы» деп аталатын Стратегиялық даму жоспарын әзірлеу тапсырылды [9]. 2017 жылғы Жолдау Қазақстанның Үшінші Жаңғырту бағдарламасын жүзеге асыру бойынша ауқымды міндеттерді шешуге, еліміздің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін экономикалық өсудің жаңа моделін құруға бағытталған.

Осылайша, 20 жылдық кезеңдегі Президент жолдауларын талдау Жолдаулардың біртіндеп тәжірибелік мәнінің артуын, сандық көрсеткіштер үстемдігі мен көрсетілген міндеттерге қол жеткізу бойынша нақты шаралар қарастыра бастағанын көрсетеді.

4-кесте. Мемлекет басшысының жыл сайынғы Жолдауындағы басты күн тәртібі және негізгі басымдықтар, 1997-2017 жж.

Күн тәртібі мен басымдықтар	1997 ж.	1998 ж.	1999 ж.	2000 ж.	2001 ж.	2002 ж.	2003 ж.	2004 ж.	2005 ж.	2006 ж.	2007 ж.	2008 ж.	2009 ж.	2010 ж.	2011 ж.	қаңтар, 2012 ж.	желтоқсан, 2012 ж.	қаңтар, 2014 ж.	қараша, 2014 ж.	2015 ж.	2017 ж.
Аграрлық саясат						■						■				■					
Дағдарысқа қарсы бағдарлама													■	■						■	
Сыртқы саясат			■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■		■	■	■	■		
Ішкі саяси даму				■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■		■	■	■	■	■	■
Демократияландыру				■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■		■	■	■	■	■	■
Ұзақ мерзімді бағдарлама																					
Инвестициялық саясат								■													■
Индустрияландыру және цифрлау							■		■							■		■	■		■
Инфрақұрылымды дамыту																					
Бәсекеге қабілеттілік																					
Ұлттық қауіпсіздік																					
Шағын және орта бизнесті дамыту																					
Әлеуметтік саясат																					
Адамзат капиталы																					
Экономикалық өсу және жаңғырту																					

Сонымен қатар, Жолдауларда Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бастап ұстанып келе жатқан – ең алдымен экономика, содан кейін саясатқа деген қағидат нақты байқалады. Ұзақ уақыт бойында бұл қағидат өзгеріссіз болып қалуда, соның арқасында саясат та, экономика да алға жылжуда. Алғашқы жолдауларда экономикалық реформалармен қатар, сыртқы саяси бағыттар мен түрлі қауіптердің алдын алу шаралары анықталды. Соңғы жолдауларында ішкі әлеуметтік, экономикалық және саяси міндеттерді шешуге, мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, адами капиталды дамытуға, әлемдегі ең дамыған елдердің бірқатар принциптері мен стандарттарын Қазақстанға енгізу байқалды, сонымен қатар кейбір жолдаулар (2009 және 2015 жылдар) таза дағдарысқа қарсы сипатта болғандығын көрсетеді (4-кесте).

Сонымен қатар, Жолдаулардың көпшілігінің құрылымы ұқсас болып, бірдей басым міндеттерді қамтиды — үндеудің мәтінінде стратегиялық бағыттарды, негізгі басымдықтарды, күрделі тапсырмаларды, негізгі бағыттарды және т.б. жүйелеу үшін пайдаланылатын «үш», «бес» және «жеті» сандары кездеседі. Бұл факті жыл сайынғы президент үндеулеріндегі сабақтастықты және «Қазақстан-2030» және «Қазақстан-2050» стратегиялары сияқты негізі құжаттардың бірізділігін көрсетеді.

Тұжырымдар. Мемлекет басшысының 1997–2017 жылдарға арналған Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауларын талдау негізінде мынадай негізгі тұжырымдар жасауға болады:

- Президенттің жыл сайынғы өжолдаулары мемлекеттің басты мақсаты – Қазақстан азаматтарының әл-ауқатын арттыруға бағытталған. Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдаулары қысқа және ұзақ мерзімді кезеңдердегі ел дамуының негізгі бағыттарын айқындайды, мемлекеттік органдардың қызметі үшін тұрақты бағдарлар нақтылап, адами, қаржы және материалдық ресурстарды жұмылдыру үшін негіз болып табылады.

- Тәуелсіздік жылдарындағы Президент жолдауларының хронологиялық тізбегі жиырма жылдық кезеңді қамтып, онда Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдаған жиырма бір жолдауды жарияланған. Ұлттық тәжірибеде үндеулердің күнмен, уақытпен және дәйектілікпен байланысты бірнеше ерекшеліктер белгіленеді.

- Жолдау – бұл ең алдымен халыққа үндеу жасау, және 20 жылдық

кезеңде осы стратегиялық құжаттың логикалық тұжырымдамасы жасалды. Қазақстанның қалыптасуындағы алғашқы жылдардағы елдің алдында тұрған міндеттердің ауқымы мен күрделілігіне байланысты, Президенттің жыл сайынғы Жолдауы тұтастай алғанда ұлтқа үндеу сипатында болды.

- Осылайша, 20 жылдық кезеңдегі Президент жолдауларын талдау Жолдаулардың біртіндеп тәжірибелік мәнінің артуын, сандық көрсеткіштер үстемдігі мен көрсетілген міндеттерге қол жеткізу бойынша нақты шаралар қарастыра бастағанын көрсетеді. 1997 жылғы алғашқы Жолдауда «Қазақстан-2030» Стратегиясы қалыптасты, оның негізгі параметрлері мерзімінен бұрын орындалды 2012 жылы, 15 жыл өткеннен кейін қалыптасқан мемлекеттің дамуының ұзақ мерзімді бағдарлары – «Қазақстан-2050» стратегиясы жарияланды.

- 20 жыл ішіндегі Мемлекет басшысы Н.А. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауларының жалпы ұзақтығы 119 982 сөз, бұл ретте бір президенттік жолдаудың орташа ұзақтығы – 5 713 сөзді құрайды. Көлемі ауқымды жолдаулар қатарына «Қазақстан-2030» және «Қазақстан-2050» ұзақ мерзімді даму стратегиясы кіретінін айта кеткен жөн.

- Жалпы алғанда, Мемлекет басшысының жыл сайынғы жолдаулардың сипаты ауызша болады. 1997–2015 жылдар кезеңінде барлық жылсайынғы президенттік жолдаулар ауызша түрде ұсынылды. Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы жолдауының 20 жылдық тарихында тұңғыш рет Қазақстан халқына 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыртылуы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» БАҚ басылымдарында жазбаша түрде жарияланды.

- Ұзақ мерзімді стратегияларды талдау жыл сайынғы жолдаудың үш негізгі сәттерді қамту керек екендігін көрсетті: ұзақ мерзімді преспективадағы стратегиялық мақсаттарды белгілеу, алдыңғы жолдаулардың орындалуын қорытындылай отырып, алдағы жылға арналған тактикалық тапсырмаларды анықтауды ескеру.

- Жолдауларда Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бастап ұстанып келе жатқан – ең алдымен экономика, содан кейін саясат деген қағидат байқалады. Алғашқы жолдауларда экономикалық реформалармен қатар, сыртқы саясат бағыттары мен түрлі қауіптердің алдын алу шаралары анықталды. Соңғы жолдауларда ішкі әлеуметтік, экономикалық және саяси мәселелерді шешуге өту үрдісі байқалады.

- Жолдаулардың басым бөлігінің құрылымы ұқсас және стратегиялық бағыттарды, негізгі басымдықтарды, күрделі тап-

сырмаларды, негізгі бағыттарды және т.б. жүйелеу үшін пайдаланылатын сандық мәндерді қамтиды. Бұл факті жыл сайынғы президент үндеулеріндегі сабақтастықты және «Қазақстан-2030» және «Қазақстан-2050» стратегиялары сияқты негізі құжаттардың бірізділігін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Морозов А.А. Очертание «казахстанской модели развития» сквозь призму Посланий Президента / Опыт политической и экономической трансформации: казахстанская модель: материалы «круглого стола» / Отв. ред. Б.К.Султанов. – А.: КИСИ, 2008. – С.30-37.
2. Кучинская Ю.В., Муканова О.Ж. Послание Президента Республики Казахстан как ресурс развития гражданского общества и социального капитала // Саясат Policy. – 2012. – №11. – С. 76-80.
3. Лырчикова Т. Послания Президента народу страны 15 лет спустя // Козыбаевские чтения – 2012: Материалы Международной научно-практической конференции. - 2012. - Т.3. – С. 115–119.
4. Морозов А.А. Послания Президента народу Казахстана- ответы на вызовы времени // Казахстан-Спектр. – 2009. – 4. – С.5–10. – С. 2009.
5. Мухамеджанова Д.Ш. Экономические приоритеты нового десятилетия в Послании Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана // Казахстан-Спектр. – 2010. – №3. – С. 5-8.
6. Смагулов К.Е. Контент - анализ Посланий Президента Республики Казахстан // Социс. – 2012. – №6. – С. 54–61.
7. Смагулов К.Е., Кучинская Ю.В. Государственная политика в сфере обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан (1991–2011 гг.). – Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2016. – 260 с.
8. Смагулов К., Сантаева К., Буланов Е., Ем Н. Контент-анализ Посланий Президента Республики Казахстан в период между «Стратегией-2030» и «Стратегией-2050» // Центральная Азия и Кавказ. – 2017. – Т.20. - №1. – С. 76-84.
9. Назарбаев Н.А. Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность, 31 января 2017 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvaryu-2017-g (дата обращения: 18.10.2017 г.)
10. Назарбаев Н.А. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев, 16 октября 1997 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_presi-

- dent/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-oktyabr-1997-g (дата обращения: 18.10.2017 г.)
11. Назарбаев Н.А. Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства, 14 декабря 2012 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-14-dekabrya-2012-g (дата обращения: 18.10.2017 г.)
 12. Назарбаев Н.А. О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики: демократизация общества, экономическая и политическая реформа в новом столетии, 16 сентября 1998 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana-sentyabr-1998-g_1342416797 (дата обращения: 18.10.2017 г.)
 13. Назарбаев Н.А. Стабильность и безопасность страны в новом столетии, 16 сентября 1999 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana-sentyabr-1999-g_1342416713 (дата обращения: 18.10.2017 г.)
 14. Назарбаев Н.А. Свободному, эффективному и безопасному обществу, 16 октября 2000 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana-oktyabr-2000-g_1342416665 (дата обращения: 18.10.2017 г.)
 15. Назарбаев Н.А. О положении в стране и об основных направлениях внутренней и внешней политики на 2002 год, 16 сентября 2001 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-sentyabr-2001-g (дата обращения: 18.10.2017г.)
 16. Назарбаев Н.А. Об основных направлениях внутренней и внешней политики на 2003 год, 16 апреля 2002 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana-aprel-2002-g_1342416567 (дата обращения: 18.10.2017 г.)
 17. Назарбаев Н.А. Основные направления внутренней и внешней политики на 2004 год, 16 апреля 2003 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana-aprel-2003-g_1342416495 (дата обращения: 18.10.2017 г.)
 18. Назарбаев Н.А. К конкурентоспособному Казахстану, конкурентоспособной экономике, конкурентоспособной нации, 19 марта 2004 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana-19-mart-2004-g_1342416361 (дата обращения: 18.10.2017 г.)

19. Назарбаев Н.А. Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации, 16 февраля 2005 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-fevral-2005-g (дата обращения: 18.10.2017 г.)
20. Назарбаев Н.А. Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии, 1 марта 2006 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-mart-2006-g (дата обращения: 18.10.2017 г.)
21. Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире, 28 февраля 2007 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-28-fevralya-2007-g (дата обращения: 18.10.2017 г.)
22. Назарбаев Н.А. Повышение благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики, 6 февраля 2008 года. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-6-fevralya-2008-g (дата обращения: 18.10.2017г.)
23. Назарбаев Н.А. Через кризис к обновлению и развитию, 6 марта 2009 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-6-marta-2009-goda_1342421128 (дата обращения: 18.10.2017 г.)
24. Назарбаев Н.А. Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана, 29 января 2010 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-29-yanvarya-2010-goda_1340624693 (дата обращения: 18.10.2017 г.)
25. Назарбаев Н.А. Построим будущее вместе, 28 января 2011 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-28-01-2011-g_1340624589 (дата обращения: 18.10.2017 г.)
26. Назарбаев Н.А. Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана, 27 января 2012 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstan_1339760819 (дата обращения: 18.10.2017 г.)
27. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь – 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее, 17 января 2014 г. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/po-

- slanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-17-yanvaryu-2014-g (дата обращения: 18.10.2017 г.)
28. Назарбаев Н.А. Нұрлы жол – путь в будущее, 11 ноября 2014 года. Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/addresses/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-11-noyabryu-2014-g> (дата обращения: 18.10.2017 г.)
29. Назарбаев Н.А. Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие, 30 ноября 2015 г. Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/addresses/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-30-noyabryu-2015-g> (дата обращения: 18.10.2017 г.)

ҒТАМР
10.17.25

**Алина Байгужаева¹, Нұрдәулет Құрбанбекұлы²,
Олжас Хамидулин³**

¹ ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
(Астана, Қазақстан)

² ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
(Астана, Қазақстан)

³ ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
(Астана, Қазақстан)

МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ МАНСАПТЫҚ ЖЫЛЖУЫНДА КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТЕРДІ ДАМУ

Аңдатпа. Мақалада қызметкерлерді бағалау бойынша қолданыстағы тәсілдер қарастырылып, сыни тұрғыдан талданды, мемлекеттік қызметшінің табысты мансабының мәні ашылды, оны құрудың шарттары мен факторлары зерттеліп, мемлекеттік қызметкерлерді қызметтік жылжыту барысында туындайтын мәселелер анықталды, жетістікті мансаптың басты аспектілері белгіленді. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметтің өту үрдісі барысын құрайтын мемлекеттік қызметкерлердің кәсіби құзыретінің дәрежесін арттыру мәселесі зерттеледі. Мемлекеттік қызметкердің кәсіби құзыретінің дәрежесін арттыратын жеке бағдарламалық құрылымы жасалынды.

Түйін сөздер: жетекшілік құзыреті, мемлекеттік қызметкерлер, жетекші портреті, мансап, жетістікті мансап құрудың шарттары, жетістікті мансап құрудың факторлары, мемлекеттік қызметкерлерді оқытудың стратегиясы.

**Алина Байгужаева, Нұрдәулет Құрбанбекұлы,
Олжас Хамидулин**
РАЗВИТИЕ ЛИДЕРСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ В КАРЬЕРНОМ ПРОДВИЖЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ

Аннотация. В статье рассмотрены и критически проанализированы имеющиеся подходы к оценке персонала, раскрыта сущность

успешной карьеры государственного служащего, исследованы условия и факторы ее построения, выявлены проблемы, возникающие в процессе служебного продвижения государственных служащих, выделены основные аспекты построения успешной карьеры. Исследуется проблема повышения уровня профессиональной компетентности государственных служащих как составляющая процесса прохождения государственной службы в Республике Казахстан. Разработана структура индивидуальной программы повышения уровня профессиональной компетентности государственного служащего.

Ключевые слова: компетенции лидерства, государственные служащие, портрет руководителя, карьера, условия построения успешной карьеры, факторы построения успешной карьеры, стратегия обучения государственных служащих.

Alina Bayguzhaeva, Nirdaulet Kurbanbekuli, Olzhas Hamidulin DEVELOPMENT OF LEADER COMPETENCIES IN THE CAREER PROMOTION OF STATE EMPLOYEES

Abstract. The article examines and critically analyzes the available approaches to personnel assessment, reveals the essence of the successful career of a civil servant, explores the conditions and factors for its construction, identifies the problems that arise in the process of official promotion of civil servants, identifies the main aspects of building a successful career. The problem of increasing the level of professional competence of civil servants as a component of the process of civil service in the Republic of Kazakhstan is examined. The structure of an individual program to improve the level of professional competence of a civil servant has been developed.

Key words: leadership competencies, civil servants, a portrait of a leader, a career, the conditions for building a successful career, factors for building a successful career, a strategy for training public servants.

Кіріспе. Бүгінгі таңда технологиялардың үнемі өзгерулеріне, үрдістерге, қажеттіліктерге қарай – ұйымдар, менеджерлерді іріктеудің түбегейлі жаңа тәсіліне өтеуде. Табысты болу үшін компаниялар адам ресурстарын іріктеу және дамыту арқылы адам әлеуетін дамытуды басымдыққа қояды. Әлемнің ең табысты ұйымдарының жоғары буынының менеджерлері кәсіпорынның

бәсекеқабілеттілігі ұйымның көшбасшылармен қамтамасыз етілу деңгейіне тікелей байланысты деп санайды, олар өсу мен тұрақтылық үшін үздік стратегияны анықтап, стратегияны жүзеге асыру үшін мамандарды сырттан алдыруға болады, алайда бұл мәселенің шешімі болып табылмайды. Сондықтан мұндай компаниялар өзінің ішкі кадрлық әлеуетін дамыту мақсатын қояды. Мұндай қағидаларды тек жеке компаниялар ғана емес, сонымен қатар әлемнің дамыған елдерінің мемлекеттік органдары да ұстанады.

Тәжірибе көрсеткендей, кәсіби менеджер әрқашан жақсы көшбасшы бола алмайды, құзыреттер мен дағдылардың белгілі бір жинағы болмай, командада тиімді жұмыс істей алмайды, мақсаттар қоя алмайды, маңызды артықшылықтарды анықтап, оларды әріптестеріне нақты жеткізе алмайды. Себебі басқарушының дағдылары жұмыс саласының білімдерінен басқа, адамдарды, уақытты, жағдайды басқарудың тұлғалық дағдыларын қамтуы тиіс.

Өзектілік. Жаһандық тегеурінді талаптардың жағдайларында Қазақстан да әлемнің үздік тәжірибелеріне сәйкес кадрларды басқару жүйесінің мүлдем жаңа моделіне өтуі тиіс. Себебі, жаһандану, цифровизация, ашық интернетке қолжеткізу шеңберінде әлеуметтік күтудің рөлі өсті. Қоғамымыздың санасы қазір біраз өзгерістерге ұшырады, халық басқа елдердің даму жағдайларын, олардың мемлекеттік басқару жүйелері мен процестерін көріп отыр. Осы себептен мемлекеттік қызметті түйсіну парадигмасын мемлекеттік қызметшілер мен қоғам арасындағы қарым-қатынастарды биліктік өкілеттіктерден серіктестік байланыстарға ауыстыру қажеттілігі туындады, бұл туралы Елбасы «Қазақстанның -2030» стратегиясында айтып өтілген.

Біріншіден, Қазақстанның мемлекеттік аппаратын көшбасшылармен қамтамасыз етудің мұндай жүйесін енгізу мемлекеттік жүйенің басқарушы рөлдеріне еңбек сіңірген қызметкерлер мен өзінің қызмет саласын білетін қызметкерлерді ғана емес, сонымен қатар белгілі бір тұлғалық дағдылары бола отырып, қойылған мақсаттарына жетіп, туындайтын мәселелерді тиімді және нәтижелі тәсілмен шеше алатын тиімді менеджерлерді іріктеуге мүмкіндік береді.

Екіншіден, біз мемлекеттік қызметшілердің арасында олардың тұлғалық дағдыларын, көшбасшылық құзыреттерін дамыта аламыз, осылайша бұл мемлекеттік қызметтің кадрлық әлеуетін ашуға мүмкіндік береді. Себебі белгілі болғандай, әрбір адамның бойында қандай да бір дағдылар жинағы бар, бірақ оларды өз бетімен аша және қолдана алмайтыны белгілі.

Үшіншіден, мемлекеттік қызметшілердің арасында кадрларды іріктеу мен жылжытудың мұндай жүйесі көшбасшылардың ашық, жоғары бәсеке қабілетті командасын құруға мүмкіндік береді, олар еліміздің алдына қойылған стратегиялық мақсаттарға жете алып, жолдағы кездесетін кедергілер мен қиындықтардан қорықпайды.

Мемлекеттік қызметшілер көшбасшылар, қоғамдағы жүйелік реформалардың бастаушылары болу үшін, көшбасшылық дағдыларына ие болу және уақыт талаптарына сәйкес біліктілігін арттыру бойынша қажетті құзыреттерді иеленуі тиіс.

Ағымдағы жағдай. Қазақстан Республикасында бүгінгі күнде мемлекеттік қызметті Еуропалық одақта кеңінен байқап, сыналған қағидалар мен стандарттарға сәйкес келтіру бағытында мемлекеттік қызметте адам ресурстарын басқару бойынша тәсілдерді жаңғырту жалғасып жатыр. Бұл жаңғыртудың негізгі аспектілерінің бірі мемлекеттік қызметте барлық деңгейдегі басшы-көшбасшыларды, әсіресе жүйелік реформаларды жүзеге асыру процесінде өзгерістерді енгізу үшін қабілетті және жауапты бола алатын мемлекеттік қызметтің жоғары басқарушы буынын дамыту болып отыр. Нақты көшбасшылардың сапасы мемлекеттік қызмет институтын әрі қарай реформалау үшін негіз болып табылады.

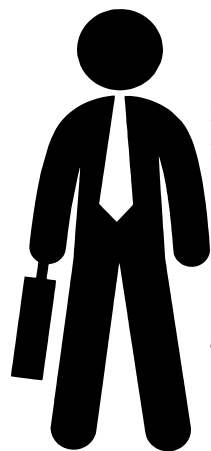
Көшбасшылық және көшбасшылық әлеуетті дамыту мәселесіне тиісті басқару шарттары ретінде мұндай көңіл бөлу маңыздылығы бүгінде жеке, сол сияқты мемлекеттік институттар үшін айқын болып табылады, олардың жұмыс ортасы үнемі өзгеріп тұратынын, және табысы едәуір деңгейде олардың көшбасшыларының сапасына байланысты екенін түсінеді. Әрбір ел көшбасшылардың қабілетін дамытуға өзінің тәсілін анықтайды.

Қазақстанда көшбасшылықты дамытуға бағытталған мемлекеттік қызметтің орта және жоғары буынының жетекшілері үшін **Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы агенттігінің 2014-2018 жылдарға Стратегиялық жоспары** енгізілген және сәтті іске асырылуда. Бұл бағдарламалардың стратегиялық мақсаты қоғамдық трансформация, экономикалық даму, еуропалық интеграция процестерімен байланысты туындайтын талаптар мен шақыруларға жедел әрекет ету үшін мемлекеттік қызметтің жоғары корпусының басшыларына қажетті көшбасшылық және басқарушылық дағдыларды дамыту болып табылады. Көшбасшылықты дамыту бағдарламасын әзірлеу мен енгізу мемлекеттік басқару жүйесінде жоғары буын басшыларының жетекші рөлін, олардың реформаларды іске асыруға

ықпалын, оның ішінде мемлекеттік қызметті кәсіпқойландыруға ықпалын мойындаумен байланысты. Жоғары корпустың мемлекеттік қызметшілері басқалары үшін үлгі болуы және соңынан басқа жұмыскерлерді ерте білуі тиіс. Мұндай бағдарламаларды енгізу мемлекеттік қызметте адам ресурстарын басқару рәсімдері мен жүйесін, оның ішінде жоғары жетекші кадрлармен жетілдіру қажеттіліктеріне жауап береді. Олар жетекшілерді көмек көрсетуге, олардың құзыреттерін дамытуға және уақыт талаптарына сәйкес біліктілікті арттыру және тәжірибемен алмасу үшін мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге ұмтылған.

Бүгінгі күнде әрбір елде көшбасшылықты дамыту бағдарламасы болуы тиіс, ол бірінші кезекте адам ресурстарын басқаруды жетілдіру, мемлекеттік қызметті кәсіпқойландыру, көшбасшылықты тұрақты дамыту үшін және жалпы мемлекеттік басқару қызметінің тиімділігін жетілдіруге негіздер қалайтын болады. Бұл бағдарлама көшбасшылық құзыреттерінің негізгі топтарының жобасына сәйкес елдегі мемлекеттік қызметте жетекшілерді оқытуда қажеттіліктерді зерттеу негізінде әзірленуі маңызды. Көшбасшылықтың кәсіби құзыреттерінің негізгі топтарын, оқыту мен дамытудағы қажеттіліктерді анықтау кезінде олардың пайымын ескеру үшін, жылдан жылға іске асырылуы тиіс (мемлекеттік қызметшілерден сауалнама алу, фокус-топтар және жартылай құрылымданған сұхбат) кең ауқымды зерттеулер міндетті тәртіпте жүргізілуі тиіс.

Мұндай әдістеме әртүрлі тұлғалар тобының-әріптестердің, басшылар мен қол астындағылардың қажеттіліктерін, құзыреттерін, тұлғалық сапаларын бағалауды жүргізуге мүмкіндік береді.

Бұған сүйене отырып, мемлекеттік қызметшілердің көздерімен жетекші – мінсіз көшбасшының бейнесін модельдеуге болады:

- ұйымдастырушы
- жұмысты реттей біледі;
- идеялар генераторы;
- өзінің артынан жетектей алады, оған адамдар тартылады;
- команданың жүрегі;
- тапсырманы нақты қояды, идеяны

тұжырымдайды – басқаларға орындауға, дамуға мүмкіндік береді;

- шамадан тыс бақылауға жүгінбейді;
- жұмыскерге еркіндік береді, кәсіпқойды құрметтейді;
- жұмыскерлерге қысым жасамайды;
- сезімтал психолог;
- ұстамды, эмоцияларын басқарады, өзін әдепті ұстайды;
- барлық жұмыскерлерге бірдей қарайды;
- тез бағдарлана алады;
- мәселелердің туындауының алдын алып, оларды шеше алады;
- кінәні басқаларға артпайды, өзіне адамдарды басқару үшін жауапкершілікті алады.

Бүгінде сонымен қатар уақыттың талаптарына жауап беруге қабілетті, жаңа құндылықтарға сәйкес, жанаша әрекет етуге қабілетті көшбасшы-ұйымдардың дамуы туралы айтқан жөн. Мұндай өзгерістер басқарушылық тәсілдер мен процестерді өзгертулерді ғана емес, сонымен қатар маңызды мәдени трансформацияларды, жаңа құндылықтар мен ынтымақтастық тәсілдерін мойындауды талап етеді. Көшбасшы-ұйымдар өздерінің көшбасшы жұмыскерлерісіз мүмкін емес, сондықтан бүгінде негізгі үрдіс ұйымдағы көшбасшылықты дамыту болып табылады. Жеке дара көшбасшылық немесе туа біткен қасиеттер туралы айтылмайды, қызмет саласына немесе лауазым деңгейіне тәуелсіз, жетекшілер қоғамдастығының корпоративтік көшбасшылығы туралы айтылады. Мемлекеттік қызметте көшбасшылықты дамыту да мемлекеттік қызметте әкімшілік лауазымдарды атқаратын, барлық деңгейлі жетекшілерге қатысты.

Әрбір деңгейде немесе лауазымда қызметтің белгілі бір ерекшелігі бар, бір уақытта көшбасшылық – бұл барлық деңгейдегі басшыларға қойылатын жалпы талап. Бұл жай абстракциялар емес, үлгілі болып саналатын және тәжірибеде күтілетін жүріс-тұрыс стандарты. Сондықтан көшбасшылық – бұл насихаттайтын, соған үйрететін, және басқарушы лауазымдарға іріктеу кезінде, сол сияқты лауазымдық міндеттерді іске асыру процесінде дамытатын және бағалайтын құзырет. Сәйкесінше, көшбасшылық құндылықты феномен болып табылады, яғни адамдардың тіршілік қызметінің іргелі негізі ретінде белгілі бір құндылықтардың анықтамасы. Құндылықтар әртүрлі деңгейлерде коммуникация процесінде беріледі. Жетекшінің мінез-құлқы ұйымдастырушылық мәдениет деңгейінде әрі қарай даму үшін негізді құрайтын, құндылықтардың демонстрациясы болып табылады. Ұжымда, командада жалпы

құндылықтарды мойындау көшбасшылықтың тиімді модельдерін құруға, мемлекеттік қызмет жүйесінде қызмет стратегиясындағы пайымды дамытуға мүмкіндік беретін, Қазақстанда тиімді мемлекетті құру кепілі болатын қозғаушы күш болып табылады [3, 6-9].

Пікірталас. Қазақстан Республикасында тиісті басқару шарты ретінде мемлекеттік қызметті дамыту бағытындағы маңызды құрал көшбасшылық құзыреттерін бейінін

- қызметке іріктеу және ілгерілету жағдайында;

• қызметін бағалау;

- мансапты жоспарлау және даму;

• адам ресурстарды жоспарлау жағдайында

дайындау болып табылады. Ол мемлекеттік қызметшінің кәсіби мемлекеттік қызметінің дамуын қамтамасыз ететін, тиісті басқаруды жүзеге асыру үшін, оның бойында болуы тиіс қажетті дағдыларды анықтайды.

Көшбасшылық құзыреттерінің бейіндері адам ресурстарын басқарудың көптеген салаларында қолданылады:

Көшбасшылық құзыреттерінің бейіндері мемлекеттік қызметшілердің кәсіби дамуы үшін негіз болып табылады: оқу бағдарламаларын және біліктілікті арттыруда тәсілдерді оқыту мен жетілдіруде жеке қажеттіліктерді анықтау үшін.

Көшбасшылық құзыреттерінің бейіні тұлға өзінің ұйымында тиімді көшбасшы болуы үшін иеленуі тиіс дағдыларды, қабілеттіліктер мен құзыреттерді сипаттайды. Ол нақты лауазымдармен және қызмет саласымен шарттасқан, тар кәсіби, салалық немесе техникалық құзыреттерді қамтымайды. Бейін жетекшілердің лауазымын иеленетін барлық мемлекеттік қызметшілер орындайтын немесе болашақта орындауы тиіс, көшбасшылық- басқарушылық функцияларына тікелей қатысты құзыреттердің қажетті жинағын анықтайды.

Мемлекеттік институттардың табысы едәуір деңгейде олардың көшбасшыларының сапасына байланысты. Мемлекеттік қызмет көшбасшы-жетекшілердің дамуының негізгі өлшемшарттары наты анықталған көшбасшылықтың қажетті құзыреттерінің негізінде, көшбасшылықты дамыту бойынша стратегияның негіздерінің / жалпы шектеулердің болуы болып табылады. Бұл ретте көшбасшылық – бұл адам ресурстарын басқарудың жаңа сапасы екенін негізге алу керек. Егер классикалық менеджмент жұмыскерлерді басшы істеу қажет деп санайтынға жүйелі түрде

итермелеуді қарастырса, көшбасшылық – бұл жұмыскерлерді артынан ортақ мақсатқа алып жүру, жұмыскерлерді істеу қажет нәрсені өздері істеуге шабыттандыру. Көшбасшылық шығармашылық, үнемділік, стратегиялық ойлау, адамдарға сену және құрметтеу және т.б. идеалдарына негізделеді. Жетекшілерге реформаларды басқаруы, бағыттауы және бүгінде, сол сияқты болашақта оларды енгізуді қолдауы үшін қажетті құзыреттерді анықтау және дамыту, бұл мемлекеттік билік органдарының тиімді қызметінің кепілі және мемлекеттік қызметте жетекшілердің кәсіби дамуы үшін негіз болып табылады.

Көшбасшылық құзыреттерінің бейіндері міндетті түрде ұлттық ерекшеліктер мен қажеттіліктерді, жергілікті мәнмәтінді ескеруі тиіс. Әртүрлі елдерде анықталған көшбасшылықтың көптеген құзыреттері оларды қолданатын ұйымдардың түрлеріне қарамастан, айтарлықтай ұқсас. Алайда оларды солардың шеңберінде бұл құзыреттер анықталған мәнмәтін ажыратады. Сонымен, мемлекеттік билік органдары үшін маңыздысы олардың қызмет нәтижесі азаматтарға экономикалық және әлеуметтік қызметтерді ұсынумен, «көпшілік мүддені» қанағаттандырумен байланыстылығы болып табылады. Бұл құзыреттер бейіндерінде де тиісті ізін қалдырады. Мемлекеттік қызметшілердің функциялары сондай-ақ жалпы басқару жүйесіне байланысты. Қазақстан Республикасында көшбасшылық құзыреттерінің бейіндерін анықтау кезінде ұлттық ерекшелік пен қажеттіліктерді ескеру үшін, тиісті зерттеу жүргізілген.

Көптеген жылдар бойы елде лауазымдардың I–IV санатындағы мемлекеттік қызметшілердің қатысуымен зерттеулер жүргізілген, оларға дейін көшбасшылық құзыреттерінің бейіндерін дайындау бойынша үздік тәжірибелер мен үрдістерді зерттеу және зерттеу (сауалнама) құралнамасын әзірлеу жүрген.

Әдетте, көшбасшылық құзыреттерінің негізгі топтары ұйым шектерінде барлық басқарушылық деңгейлер үшін бірдей болып табылады, алайда құзыреттер әртүрлі деңгейдегі функцияларға байланысты әртүрлі қолданылады. Мысалы, коммуникациялық дағдылар бәрі үшін қажет, алайда мамандардың жұмысын ұйымдастыратын базалық деңгейдегі басшы иеленуі тиіс дағдылар әрекеттердің нақты бағыты бойынша министрге стратегиялық ұсыныстарды ұсыну үшін министрдің орынбасарына қажетті дағдылардан едәуір ерекшеленеді. Бұны ескере отырып, көшбасшылық құзыреттері бейіндерінің бұл жобасы

көшбасшылықтың үш деңгейлері үшін құзыреттердің үш деңгейіне есептелген:

- жоғары деңгей басшылары үшін;
- орта буын;
- басшылардың базалық деңгейі.

Құзыреттердің бұл деңгейлері лауазымдарды / санаттарды жіктеудің белгілі бір жүйесінің негізінде емес, көшбасшы-басшылардың функцияларын талдау негізінде (басқарушылық жауапкершілік деңгейін, жұмыс көлемін, басқарушылық функциялар сипаты мен көшбасшылық функцияларын талдау) анықталуы тиіс. Құзыреттердің әртүрлі деңгейлері басшылардың әртүрлі функционалдық деңгейлері арасында бар едәуір айырмашылықтарды көрсетуі тиіс. Бейін көшбасшылық құзыреттерінің негізгі топтарының анықтамаларын және үш деңгейлік құзыретке сәйкес қызметтің сипатталуын, сондай-ақ Қазақстанда мемлекеттік қызметте барлық басқарушылық деңгейлер үшін ортақ болып табылатын, тиімді емес жүріс-тұрыстың сипатталуын қамтиды.

Сондықтан Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызметте көшбасшылардың құзыреттерінің негізгі топтары деп келесілер анықталған:

– **Нәтижеге бағдарлану** – бұл, өзіне жауапкершілікті алу қабілеттілігі, күтілетін нәтижелерге қол жеткізу үшін белгілі бір мақсаттарға сәйкес болжамды және бірізді әрекет ету, ұйымның қажеттіліктерін және басымдылықтарын ескере отырып иеліктегі ресурстарды басқару қабілеттілігі. Қызметтің белгілі бір нәтижелеріне қол жеткізуге бағдарлану мемлекеттік қызметшілердің қызмет сапасына, реформаларды сәтті енгізуге, қоғамдық сынтетеуіріндерге жауап беруге және халыққа әрекетті қызметтерді ұсынуды қамтамасыз етуге қабілетті тиімді мемлекеттік қызметті дамытуға қатысты болжалдармен байланысқан [2, 99].

– **Талдамалы ойлау** – бұл, ақпаратты объективті қабылдау, зерттеу және баяндау қабілеттілігі, бұл оның әртүрлі дереккөздерден жалпылауды, егжей-тегжейліктерді және үрдістерді ескеруді,

проблемаларын, олардың маңыздылықтарын және себеп-салдарлық байланысын анықтауды қарастырады; бұл, жаңа идеяларды және проблемаларды шешудің әртүрлі жолдарын генерациялау қабілеттілігі. Талдамалы ойлау ұзақ мерзімдік көріністі, үйлесімділікті және әрекеттердің бірізділігін дамытуға арналған негізі болып табылады. Талдамалы ойлау және стратегиялық жоспарлау, саясатты әзірлеу негізіндегі қызметті негіздеу және белгілі бір даму стратегияларын сақтау қабілеттілігі маңызды, бұл көрегендікті, бұрыннан бар проблемаларды шешу, қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру және мүмкіндіктерді пайдалану жолындағы әрекеттердің бірізділігін қамтамасыз ету үшін мемлекеттік қызметкерлердің басты функцияларының бірі болып табылады.

– **Тиімді коммуникация:**

- бұл, ұйымның мақсаттарын іске асыру жолындағы түсіністікке және қолдауға қол жеткізу мақсатында көлденең, сол сияқты тігінен ақпараттармен тиімді алмасу қабілеттілігі;
- бұл, әртүрлі жағдайларда және коммуникацияның әртүрлі нысандарын (жазбаша және ауызша) және тәсілдерін пайдаланумен аудиторияның қажеттіліктерін ескере отырып өзінің көзқарасын анық және түсінікті тұжырымдау ептілігі;
- бұл, басқаларға құлақ асу және тұрақты кері байланысты қамтамасыз ету қабілеттілігі.

Маңыздысы, басшылармен ведомстволар арасындағы ынтымақтастықты орнату үшін жауапкершілікті және маңыздылығын, әртүрлі деңгейлер арасындағы басшылар, әріптестер арасында, қызметті шықтығын, хабардарлығын, шоғырланғандығын және үйлесімділігін қамтамасыз ету және мақсаттарға қол жеткізу жолындағы өзара қолдауды қамтамасыз ету үшін тігінен және көлденең ұйымдастыру аясында өзара әрекеттестікті ұғыну болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметтегі басшылар мемлекеттік қызмет бағытында және реформаларын енгізуде маңызды рөл атқарады. Сондықтан, мемлекеттік қызметте басшыларды олармен көшбасшылар рөлін орындауда қолдау мақсатында оқыту және дамыту үшін мүмкіндіктердің болғаны маңызды. Жалпы алғанда, мемлекеттік қызмет жүйесі көшбасшылық құзыретіне сәйкес басшыларды дамытуды қолдауы керек. Құзыреттерді дамыту уақытты талап етеді. Кейбір басшылар басым

болмаса да, белгілі бір көшбасшылықтың қажетті құзыреттеріне ие. Басқа басшыларға көшбасшылықтың қажетті құзыреттеріне ие болу үшін тиісті оқыту және даму қажет болады. Қазақстанда, дәлірек айтсақ, құзыреттерге сәйкес белгілі бір тақырыптар бойынша тренингтерді қамтитын мемлекеттік қызметтегі басшыларды оқыту және дамытуға бірыңғай тәсілін әзірлеу маңызды. Тиісті оқу пәндері аясында осы тренингтердің әзірленуі және жүргізілуі күтілуде. Аса қажеттісі, сондай-ақ тәлімгерліктің (тәрбиешілік және коучинг) тиісті бағдарламалары болып табылады.

Басшылар құзыреттерінің көшбасшылық құзыреттерінің бейініне қандай шамасында сәйкес келетінін бағалау және оқытудағы қажеттілікті анықтау үшін, бүгінгі күні басшылар қоғамдастығының көшбасшылық құзыреттерінің бейіндері негізінде оқытуға қажеттіліктерін бағалау жүргізілуі керек және осыдан кейін көшбасшылықтың басымдылықты құзыреттеріне сәйкес қабілеттіліктерін дамытуға бағытталған тиісті оқыту іс-шараларын жүргізу.

Басқарушылардың мемлекеттік қызметтің өзінде және мемлекеттік қызмет жүйесіндегі қабілеттіліктерін дамыту маңызды рөлге ие болып отыр. Басшылық лауазымдарына ие мемлекеттік қызметкерлер, сонымен қатар осындай жұмыс әлеуетіне ие болып отырғандар, құзыреттер бейіндерінің негізінде өзін-өзі бағалауды іске асыру мүмкіндігіне ие болады және нәтижелерге сәйкес оқыту және дамыту үшін иеліктегі мүмкіндіктерін қарастырады. Бұдан бөлек, мемлекеттік қызметкерлер қызмет нәтижелерін жыл сайынғы бағалау процесінің аясында, оқытудағы өздерінің қажеттіліктерін қарастыра алады.

Көшбасшылықты дамыту Қазақстандағы мемлекеттік қызметтегі басшылардың қызметін жыл сайынғы бағалаудың басты элементтерінің бірі болуы керек. Осыған сәйкес, олар өздерінің функцияларын күн сайынғы орындау кезінде қажетті көшбасшылық құзыреттерін көрсетуі керек, дәлірек айтсақ:

- этикалық мінез-құлық және мемлекеттік қызмет қағидаларын сақтаудың мысалы ретінде қызмет ету;
- өзінің ведомствосында нәтижелерге қол жеткізу;
- алдамалы ойлауды және тиімді коммуникацияны көрсету;
- адами ресурстарды басқару және осыған ұқсас.

Жыл сайынғы бағалау процесі аясында, мемлекеттік қызметкерлердің қызметі олардың жыл ішінде көрсеткен

көшбасшылық құзыреттерін ескерумен бағалануы керек. Мысалы, басшы адами ресурстарды нәтижелерге қол жеткізетіндей етіп басқарады ма? Немесе, басшы күтілетін нәтижелерге қол жеткізу үшін тиімді коммуникацияның тиісті дағдыларын көрсетеді ме? Құзыреттердің әрбір тобы үшін, қажетті талаптарды сақтау, басшылардың жыл ішінде олардың қызметінің күтілетін нәтижелері туралы анық көрінісіне ие болуы үшін тиісті құзыреттеріне ие болуы туралы пайымдауға болатын көрсеткіштерді анықтау және сипаттау қажет. Дәлірек айтсақ, әрбір басшыны бағалау үшін пайдаланылатын өлшемшарттар және стандарттар қандай болуы керек және қорытынды бағалардың әртүрлі деңгейлеріне қандай индикатор сәйкес келеді.

Мемлекеттік қызметтегі оқыту және көшбасшылық әлеуетін дамыту процесінде, басшыларды көшбасшылық құзыреттеріне сәйкес өзін-өзі бағалауы үшін қажетті құралдармен қамтамасыз ету маңызды. Дәл сондықтан, тиісті басқарудың қажетті талабы ретінде мемлекеттік қызметтегі көшбасшылықты дамыту параметрлерін бағалау үшін, мемлекеттік қызметтегі басшылар үшін көшбасшылық құзыреттерінің бейіндері негізінде басшыларға арналған жүйелік тренингтерді өткізу маңызды. Көшбасшылық құзыреттігінің болуын тек қана мемлекеттік қызметкермен тиісті оқытудан өткенінен кейін бағалау керек. Бұл басшылар үшін, олардың оқыту және дамудағы қажеттіліктерін анықтау мақсатында өзін-өзі бағалау құралдарын әзірлеуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты, жыл сайынғы бағалауға арналған жаңа тәсілдерін пайдалану бойынша тренингтік модульдерді, сонымен қоса көшбасшылық құзыреттерін бағалау кезінде, сонымен қоса шоғырландырылған оқыту және даму бойынша басқа іс-шаралар жолымен өзінің қарауындағыларда көшбасшылық құзыреттерін қалайша дамыту керектігі жайлы пайдалану бойынша басшыларға арналған нұсқаулықты әзірлеу қажет.

Қандайда бір лауазым үшін қажетті көшбасшылық құзыреттері жұмыстың бос лауазымдарын толтыру туралы хабарландырудың бір бөлігі болуы керек, бұл, адам ресурстарын іріктеу процесінің бөлігі болыптабылады. Бұл, әлеуетті үміткерлерге жұмыс тәжірибесі, сонымен қатар көшбасшылық бойынша әлеуеті туралы өлшемшарттарға сәйкестілігін бағалауға мүмкіндік береді. Күтіліп отырғандай, бұндай тәсіл көшбасшылық құзыреттерінің лауазымдарға үміткерлерді бағалау процесінің бөлігі болатын басшылық лауазымдарына ішкі тағайындауларға да қолданылатын болады. Көшбасшылық өзінің

қызметінің, басқаларға сол сияқты өзіне қатынасының қағидалары мен тәсілдерін саналы таңдауды болжамдайды.

Көшбасшылық сыртқы және ішкі әлемдердің күрделілігін және динамикалылығын, әртүрлі көзқарастарды қарастыру маңыздылығын мойындауға, сыни ойлауды және жеке пайымдаулары мен ұғымдарын тексеру, конструктивті пікірталасқа, бірақ сол уақытта команданы олардың қажетті өзгерістерін іске асыру жолында қолдауға қабілетті оң сыни ойлауға итермелеуге негізделеді. Бұл басшының тиісті құндылықтарға және көріністерге, оның сеніміне және табанды әрекеттеріне толық берілгендігін талап етеді.

Тұжырымдар. Қазақстан Республикасында 2017 жылы мемлекеттік қызметкерлер алғаш рет аттестаттаудан өту кезінде Құзыреттердің бірыңғай шегі (бұдан әрі – ҚБШ) жаңа жүйесіне сәйкес тұлғалық қасиетін бағалауға арналған тестілеуден өтетін болады.

Сұхбаттасу рәсімдерінің объективтілігін қамтамасыз ету және қабылданған шешімдерге сенімділікті арттыру үшін, аттестаттау комиссияларының құрамдарына Агенттік өкілдері, жоғарыда тұрған мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің және кеңестердің, академиялық ортаның өкілдері, сонымен қатар мәслихаттардың депутаттары кіретін болады. Комиссия мүшелері Мемлекеттік басқару академиясында және облыс әкімдіктері аппараттарының жанында жұмыс істейтін өңірлік орталықтарда сұхбаттасуды жүргізу және құзыреттерді анықтау дағдыларына оқытудан өтеді.

ҚБШ мемлекеттік қызметкерлермен құзыреттерді иеленуін бағалауды қарастырады және мемлекеттік қызметкерлердің жеке қасиеттерінен құралатын 4 блокқа және мемлекеттік аппарат сипаттамаларына сәйкес келетін құзыреттердің 3 блогына бөлінген 11 құзыреттерден құралады.

ҚБШ аясында, төмендегілер сияқты құзыреттердің үш тобы әзірленді және ұсынылды:

- халыққа қызмет ету;
- тиімділік;
- ашықтық және есептілік.

Мұндай тектес Аттестаттау мемлекеттік қызметкерлердің білім деңгейін және құзыреттерін анықтауға мүмкіндік беретін кадрлармен бірге жұмыстың әрекетті құралы болып табылады.

Дегенмен, ҚБШ-де басшылық лауазымдарына ие мемлекеттік қызметкерлер үшін жеке блогы бөлінбегенін атап өту керек.

2017 жылғы ақпанда Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының қабырғасындағы аталған бағдарлама әзірлеушілерімен кездесу кезінде, аталған бағдарламаның мақсаты көшбасшылық құзыреттерді немесе көшбасшыларды оларды бұдан әрі жылжыту үшін анықтау емес, керісінше мақсаты мемлекеттік аппараттың кәсіпқойлыққа сәйкестілігін анықтау болып табылатынына түсініктемесі берілді. Бірақ әзірлеушілер атап өткендей, көшбасшылық құзыреттер барлық блоктарға ішінара енгізілген, бірақ бұл көшбасшылық құзыреттерге иелік етудің толық кескінін бермейді.

Осылайша, Қазақстан Республикасындағы көшбасшылықтың дамуын мемлекеттік қызметтің білікті жұмыскерлердің үздік кадрларын тарту және ұстап тұруға қабілетті бәсекеге қабілетті институты ретінде мойындау және қолдау мәнмәтінінде қарастыру қажет (work place of choice). Бұндай тұжырымдама тиісті басқаруды қамтамасыз етуге қабілетті мемлекеттік қызмет үшін сәттілікті және сенімді болашақты қамтамасыз етуге қолғабыс ететін мемлекеттік қызметтегі адамдарды басқаруға негізгі тәсілдерін тудырады. Мемлекеттік қызмет, ол жерде өз ісіне – қоғамға қызмет етуге берілген/,сонымен қатар уақыт сын-тегеуріндеріне жауап беруге және күрделі динамикалық жағдайларда жұмыс істеуге қабілетті болатын нағыз көшбасшылардың жұмыс істеуі үшін, мүдделі болып табылады.

Көшбасшылық құзыреттерінің бейіндерін оқыту және дамыту саласында қолдану мақсатымен:

- мемлекеттік билік органдарының кадрлық қызметтерін тарту жолымен жалпылай мемлекеттік қызметте қолданылатын көшбасшылық құзыреттерінің бейіндері негізінде оқытудағы қажеттіліктерді бағалау әдіснамасын әзірлеу;
- көшбасшылық құзыреттерінің бейіндері негізінде басшылардың оқытудағы қажеттіліктерін бағалауды жүргізу;
- көшбасшылықтың функционалдық деңгейлеріне сәйкес мемлекеттік билік органдары басшыларының оқытудағы қажеттіліктері туралы жалпыланған есебін дайындау;
- Жүргізілген қажеттіліктерді бағалау басшылар үшін белгілі бір басымдықтар негізінде көшбасшылық құзыреттерінің бейіндеріне сәйкес мемлекеттік қызметшілерді оқыту стратегиясын әзірлеу;
- нысаналы оқу бағдарламаларын іске асыру жоспарын әзірлеу, сонымен қоса міндетті болатын және іріктеулі болатын тренингтік

курстарды анықтау, басымдылықты тренингтер тізімін, уақытша шектерін және осыған ұқсастарын анықтау;

– Оқытудың әртүрлі механизмдерін анықтайтын (формалдық тренингтік курстарды қоспағанда), қашықтықтан оқыту, қысқа ақпараттық сессиялар, семинарлар, дөңгелек үстелдер, бейресми кездесулер және т.б. сияқты көшбасшылық құзыреттерін дамытуға себептес болатын оқытудың кешенді стратегиясын әзірлеу мақсатты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 года «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» // http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-14-dekabrya-2012-g
2. Карасёв В. И. Феномен политического лидерства. – М. – Воронеж: Изд.: НПО «МОДЭК», 2000. – 176 с.
3. Байменов А. М. Государственная служба Республики Казахстан: вызовы и решения / «Право и государство», №2 (59), 2013. – С. 6–9.
4. Карасёв В. И. Феномен политического лидерства. – М. – Воронеж: Изд.: НПО «МОДЭК», 2000. – 176с. – С. 99.

ҒТАМР
11.15.91

Нұрсұлтан Ахмедия

*«Парасат» жүйелік зерттеулер институтының директоры
(Астана, Қазақстан)*

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ САЯСИ ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа. Мақалада автор Орталық Азия елдерінің саяси жүйелерінің сипаттамалары мен ерекшеліктерін сыртқы ортамен өзара қарым-қатынас тұрғысынан талдаған, ол өз кезегінде ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға, сондай-ақ аймақтың мемлекеттерінің «ашық» және «жабық» жүйелерінің өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Талдау арқылы жүйелердің «жабықтығын» қалыптастыруға тік биліктің иерархиясы, қоғамдық қатынастардың дәстүрлілігі, сыртқы өзара әрекеттесудің шектеулі болуы әсер ететінін көрсетсе, «ашық» саяси жүйелер көп векторлық халықаралық ынтымақтастық, көптеген саяси акторлардың болуымен, жүйенің белгілі бір қол жетімділігі мен бейімделуімен, сондай-ақ қоғамның құндылық бағдарларының плюрализмімен сипатталады.

Түйін сөздер: *саяси жүйе, Орталық Азия аймағы, үкімет нысаны, саяси акторлар, билік тармақтары, халықаралық ынтымақтастық, «ашық» және «жабық» саяси жүйелер.*

Нурсултан Ахмедия ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ СИСТЕМ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИХ ГОСУДАРСТВ

Аннотация. В данной статье автором проанализированы характеристики и особенности функционирования политических систем центральноазиатских стран в контексте взаимодействия их с внешней средой, что, в свою очередь, позволило выделить сходства и различия, а также определить специфику «открытых» и «закрытых» систем государств региона. Анализ показал, что формированию «закрытости» систем способствуют иерархичность вертикали власти, традиционализм общественных отношений, ограниченность

внешнего взаимодействия, и что «открытые» политические системы характеризуются многовекторностью международного взаимодействия, наличием множества политических акторов, определенной доступностью и адаптивностью системы, а также плюрализм ценностных ориентаций общества.

Ключевые слова: *политическая система, Центральноазиатский регион, форма правления, политические акторы, ветви власти, международное сотрудничество, «открытые» и «закрытые» политические системы.*

Nursultan Akhmedia

ESTABLISHMENT OF POLITICAL SYSTEMS OF CENTRAL ASIAN STATES

Abstract. The author analyzes the characteristics and peculiarities of the functioning of the political systems of the Central Asian countries in the context of their external interaction, which in turn makes it possible to identify their similarities and differences as well as to determine whether the specifics of the «open» and «closed» systems are present in the states of the region. The analysis shows that the “closeness” of a system is resulted from hierarchical nature of power, power vertical, traditionalist societal norms and patterns, isolationism while «open» political systems are characterized by multi-vectoredness of foreign policy, greater number of political actors, certain accessibility and adaptability as well as greater degree of pluralism in values.

Key words: *political system, Central Asian region, form of government, political actors, branches of power, international cooperation, «open» and «closed» political systems.*

Кіріспе

Саяси жүйенің тұжырымдамасы ХХ-шы ғасырдың 50-60 жылдарында ішкі саяси заңдарды анықтау аясында саяси процестер мен құбылыстарды қамтитын және жүйелі түрде сипаттайтын тұжырымдама ретінде қалыптасты. Бұл тұжырым саяси жүйе ретінде саяси институттар мен қоғам арасындағы өзара әрекеттесудің ажырамас бөлігі ретінде көрініс тауып, нәтижесінде әлеуметтік топтардың арасындағы қарым-қатынасты реттейді, қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз етеді және мемлекеттік билікті қолдану негізінде белгілі

бір әлеуметтік тәртіпті қамтамасыз етеді деп түсінген американдық ғалымдар Д. Истон мен Г. Алмондтың есімдерімен тығыз байланысты. Саяси жүйенің маңызды сипаттамаларына мыналарды жатқызуға болады:

біріншіден, мәдени негіз, яғни әрбір саяси жүйе үшін қоғамның басым бөлігі мойындайтын және тұрақты түрде қолданылатын құндылықтардың, саяси рәміздер мен нанымдардың ортақтығы;

екіншіден, саяси жүйенің компоненттері-институттарының өзара әрекеттесуінің өзара тәуелділігі мен тұрақтылығы, бұзылуы жүйенің қирауына әкелуі мүмкін;

үшіншіден, билік пен қоғамның өзара әрекеттестігін реттейтін саяси және әлеуметтік үдерістердің қалыптасқан тетігі;

төртіншіден, саяси жүйе барлық элементтердің сыртқы әсерге ортақ реакциясы арқылы сипатталады. Өзара әрекеттестіктен және ынтымақтастық қарым-қатынасынан саяси жүйенің бір немесе бірнеше жалпы проблеманы шешу үшін қажетті ресурстарды жылдам жұмылдыру қабілеті туындайды.

Саяси жүйелерді (саяси режим, әлеуметтік-экономикалық қалыптастыру, сыртқы акторлармен өзара әрекеттесу және т.б.) жіктеудің әртүрлі негіздері бар, олардың әрқайсысында белгілі бір сипаттамалар жиынтығы тән. Осыған байланысты Орталық Азияның жас республикаларына қатысты саяси жүйенің қалыптасуы мен жұмыс істеу ерекшеліктерін зерттеу жалпы заңдылықтарды анықтауға, сондай-ақ аймақтың даму мүмкіндіктері мен перспективаларын нақтылауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты. Орталық Азия аймағындағы елдердің ашық және жабық саяси жүйелерінің ерекшеліктерін анықтау болып табылады.

Зерттеудің әдістері. Зерттеу міндеттерін шешу үшін ақпараттық талдаудың келесі ғылыми әдістері пайдаланылды: салыстырмалы талдау, жүйелік талдау, құрылымдық талдау және басқа да зерттеу әдістері.

Зерттеу нәтижелері. Тоталитарлық саяси тәртіп пен тиісті саяси жүйеде болған бұрынғы Кеңес Одағының одақтас республикалары ретіндегі Орталық Азия елдері үшін 90-жылдардың басында тәуелсіздік алғаннан бастап қалыптасқан жағдай мен конъюнктура, атап айтқанда, қоғамның саяси мәдениеті, экономикалық және әлеуметтік жағдайлары негізінде жаңа саяси жүйені анықтау және қалыптастыру міндеті қойылды.

Аймақтың әрбір елі өздерінің егемендігін жариялау және Кон-

ституция қабылдау арқылы өздерін жаңа республикалардың бірінші Конституциясында көрініс тапқан құқықтар мен бостандықтардың демократиялық құндылықтарын ұстанатын ел ретінде анықтады (1-кестені қараңыз).

1-кесте. ОА елдерінің бірінші конституциясының салыстырмалы кестесі.

Елі	Конституция баптары
Қазақстан (1993 ж.)	Қазақстан Республикасы (Қазақстан) демократиялық, зайырлы және унитарлық мемлекет. Қазақстан Республикасы өзін-өзі басқаратын қазақ ұлтының мемлекеттілігінің нысаны ретінде оның барлық азаматтарына тең құқықты қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасы адамның ең жоғары құндылығын, оның өмірі, еркіндігі мен бөлінбейтін құқықтарын мойындайды және өз қызметін азаматтың және қоғамның мүддесі үшін жүзеге асырады.
Қырғызстан (1993 ж.)	Қырғыз Республикасы (Қырғызстан) – егеменді, унитарлық, демократиялық, құқықтық, зайырлы, әлеуметтік мемлекет. Қырғыз Республикасының егемендігі шектеусіз және бүкіл аумағына таралады. Қырғызстан халқы егемендікке ие және Қырғыз Республикасындағы мемлекеттік биліктің жалғыз қайнар көзі болып табылады.
Өзбекстан (1992 ж.)	Өзбекстан – тәуелсіз демократиялық республика. «Өзбекстан Республикасы» және «Өзбекстан» мемлекеттің атаулары бірдей. Мемлекет халықтың еркін білдіріп, оның мүдделеріне қызмет етеді. Мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар қоғам мен азаматтар алдында жауапты.
Тәжікстан (1994 ж.)	Тәжікстан Республикасы тәуелсіз, демократиялық, құқықтық, зайырлы және унитарлық мемлекет. Тәжікстан әлеуметтік мемлекет бола отырып, әрбір адамның лайықты өмірін және еркін дамуын қамтамасыз ететін жағдайлар жасайды. «Тәжікстан Республикасы» және «Тәжікстан» – бұл баламалы ұғымдар.
Түрікменстан (1992 ж.)	Түрікменстан – демократиялық, құқықтық және зайырлы мемлекет, онда мемлекеттік басқару президенттік республика түрінде жүзеге асырылады. Түрікменстан өз аумағында биліктің үстемдігі мен толыққандылығына ие, ішкі және сыртқы саясатты дербес жүзеге асырады. Түрікменстанның мемлекеттік егемендігі мен аумағы бір және бөлінбейді.

Жаһандану жағдайында, халықаралық ынтымақтастықты нығайту, аймақтық өзара іс-қимыл, саяси жүйенің негізгі элементтерінің бірі оның сыртқы ортамен өзара әрекеттесуінің сипаты, ең алдымен жүйенің ішкі мазмұнына байланысты болады. Сыртқы акторлармен қарым-қатынас тұрғысынан саяси жүйелер ашық және жабық болып бөлінеді.

Ашық саяси жүйелер өзінің атауын ұстана отырып, сыртқы ортамен динамикалық өзара әрекеттесу, басқа жүйелердің құндылықтарын қабылдаудағы қабылдану, ағымдағы өзгерістерге жоғары бейімделу, сондай-ақ саяси субъектілердің көптігі мен мемлекет пен қоғамның даму динамикасымен сипатталады.

Жабық жүйелер, керісінше, сыртқы актерлермен өзара әрекеттесуді шектейді, сырттан келген ықтимал кедергілерді өзгертуге және оларға қарсы тұруға сезімталдығы төмен, осы жүйелердің ішкі мазмұны тұрақтылық пен сақтаумен сипатталады, өзара әрекеттесу тек жүйенің құрамдастарының арасында жүреді.

Осы жіктеу бойынша Орталық Азия елдерін Түркіменстан, Тәжікстан және Өзбекстанның жабық жүйелеріне, сондай-ақ Қазақстан мен Қырғызстанның ашық жүйелеріне бөлуге болады. Сонымен қатар жабық және ашық жүйелер әртүрлі дәрежеде болуы мүмкін екендігін атап өту керек. Абсолютті жабық және мүлдем ашық жүйе өте дерексіз ұғымдар болып табылады, сонымен қатар, орнатылған халықаралық қатынастар жүйесі жағдайында мұндай жүйелердің болуы мүмкін емес.

Тәжікстан. Конституцияға сәйкес, Тәжікстан – президенттік басқару формасы бар демократиялық мемлекет, заң шығарушы – екі палаталы парламент – Мәжіліс Оли, сондай-ақ сот жүйесі де жұмыс істейді. Елде көп партиялы жүйе қалыптасты, 8 саяси партия ресми тіркеліп, өз қызметін атқарады, билеуші партия – 2015 жылғы сайлауда 63 мәжілісте 51 орынға ие болған Халықтық Демократиялық партия болып табылады. Ел президенті Эмомали Рахмонов дәстүрлі түрде осы партияның президенттік сайлауында тағайындалғанын айт кету керек.

Тәжікстанның дамуының ішкі атрибуттарына, конъюктурасына қатысты. 2017 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша республикада 8,742 миллион адам тұрады, халықтың көп бөлігі Хатлон және Согдиск аймақтарында өмір сүреді (тиісінше 3 048 және 2,511 млн. адам). Этникалық тұрғыда Тәжікстан халқы көп ұлтты, алайды басым көпшілігі – тәжіктер (84,26%), Тәжікстанның екінші басым этнос – өзбектер болып (13,94%)¹ табылады. Сонымен бірге тәжік этносы біртекті емес және ұлттың кең ауқымымен ұсынылған. Тәжікстанның 2016 жылы Дүниежүзілік банкке сәйкес ЖІӨ көлемі 2014 жылдан бастап төмендеуімен 6 952 мың долларды құрады.

Жалпы, Тәжікстан азаматтық соғыс пен этносаралық

¹ 2010 жылғы санақ мәліметтері

қақтығыстармен бірге тәуелсіздіктің өте күрделі жолымен өткендігін атап өту қажет. Сонымен қатар, мемлекеттің тұрақтылығына Өзбекстан және Қырғызстанмен шекараларды демаркациялаудағы шешілмеген мәселелер, су көздері қиындығы, сондай-ақ Ауғанстанның жақындығы және халықтың ішкі исламдану үрдісіне қатысты радикалану проблемалары барлығы қосылып, тұтастай алғанда елдің «жабықтығын» қалыптастыруға ықпал етті.

Сыртқы саясат бағытында Тәжікстан өзінің «ашық есік» идеясына деген бейімділігін мәлімдеген, тарихи байланыстарды ескере отырып, ел Ресей Федерациясымен өте тығыз қарым-қатынас ұстанады. Сонымен қатар, республика парсы тілдес елдермен (Иран, Ауғанстан) белсенді өзара іс-қимыл жасап, Орталық Азия мемлекеттерімен достық қарым-қатынас орнатқан. Бұған қоса, бүгінгі таңда Қытаймен, АҚШ-пен және Еуроодақпен белсенді байланыс орнатып жатыр. Дегенмен, осы жерде өзара әрекеттестіктер көп жағдайда экономикалық салада жүріп жатқандығын атап өту қажет. Тәжікстанның ұлттық статистикалық агенттігінің деректері бойынша, 2015 жылы 496 млн доллардан астам тікелей инвестициялар тартылды. Тәжікстанға тікелей шетелдік инвестициялар негізінен энергетика, байланыс және көлік, құрылыс, қаржы қызметтері сияқты салаларға бағытталған. Ресми статистикаға сәйкес, 2007 жылдан 2015 жылға дейінгі кезеңде шетелдік инвестициялардың айтарлықтай бөлігі Қытайдан (1,5 млрд. АҚШ доллары), Ресейден, Ұлыбританиядан, сондай-ақ Қазақстаннан, АҚШ-тан, Ираннан, Әзірбайжаннан Тәжікстан экономикасына келген.

Сонымен қатар, ішкі мәдени дамуда ел барған сайын өткенге мойын бұрып, дәстүрлі құндылықтарды сақтап қалуға тырысады. Атап айтқанда, қоғамның радикализациялануына, сондай-ақ тәжік жастарының бөтен киім үлгісіне деген қызығушылығың пайда болуына қарсы күресу аясында Тәжікстанның ұлттық киімін киюді үгіттеу мақсатында науқан жүргізіліп жатыр. Мысалы, Тәжікстанның Білім министрлігі білім беру мекемелерінде киюге рұқсат етілген ұлттық үлгідегі мектеп киімдерінің сұлбаларын әзірледі. Бұдан басқа, Тәжікстанда Дін істері жөніндегі комитет, Тәжікстанның салт-дәстүрлері мен салт-жораларын реттеу, сондай-ақ «Халықтық дәстүрлер, мерекелер мен салт-жораларды реттеу туралы» Заң қызмет етеді.

Түрікменстан. Түрікменстан да, Тәжікстан сияқты – президенттік басқару формасы бар демократиялық мемлекет, бірақ Түрікменстан президенті туралы заңда азаматтың Республика Президентінің

қызметінде болу мерзіміне шектеулер белгілемейді². Бұдан басқа, Түрікменстанның саяси жүйесіндегі өндірушілікті және оны дербестендіруді атап өту керек. Заңнамалық билікті біртұтас Меджлис жүзеге асырады, оның депутаттары көпшілік жүйесі арқылы сайланады. Елдегі сот билігі сот жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Ресми түрде тіркелген партиялар: «Түрікменстанның Демократиялық партиясы» болып табылады, оның көшбасшысы - қазіргі Президент Гурбангулы Бердімұхамедов, Меджлисте орны бар Түрікменстанның өнеркәсіпшілер мен кәсіпкерлер партиясы, сондай-ақ Түрікменстанның аграрлық партиясы. Түрікменстанның ішкі саяси жүйесінде қазіргі Президенттің туыстары, сондай-ақ «Ахалтеке» рулық қауымдастықтың тұрғындары ерекше орын алатынын, рулық қауымдастығының табиғатын ерекше атап өту керек.

Осылайша, Ұлыбританияның жетекші британдық талдау орталығы Chatham House «Түрікменстан: билік, саясат және петро-авторитаризм» деп аталған баяндамасында: «Қазіргі уақытта ұлттық құрылыс бойынша жұмсалған барлық күш-жігерге қарамастан Түрікменстандағы аймақтық адалдық әлі күнге дейін күшті. Шоғырландыру біршама нашарлады, Алайда Ахалтекедегі президент отбасының мүшелері билік және бизнес құрылымдарында басымдыққа ие болып, тепе-теңдестер арасында біріншілік мәртебесін орнатты. Мемлекет «ұлттық» мәдениетті көрсететін қойылымдар мен көрсетілімдерді ғана қолдайтын саясатты жалғастыруда. Мектептерде міндетті пән ретінде ағылшын тілінің енгізуге қарамастан, Lingua franca ретінде орыс тілін пайдалануды азайту саясаты Түрікменстанды біртіндеп біртүлді қоғамға айналдырады, бұл елдің окшаулануын жүргізудегі билік органдарының міндетін жеңілдетеді³».

Сыртқы саясат бағытында ел Конституциясында бекітілген Түрікменстанның бейтараптығын атап өту қажет: Түрікменстан тұрақты бейтараптық мәртебесіне ие, бұл әлемдік қауымдастық тарапынан мойындалған және заң негізінде бекітілген. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеяның Қарарларындағы Түрікменстанның жариялаған тұрақты бейтараптық мәртебесін мойындайды және қолдайды және Біріккен Ұлттар Ұйымының мүше мемлекеттеріне Түрікменстанның осы мәртебесін құрметтеуге және қолдау

² <http://www.turkmenbusiness.org/content/zakon-turkmenistana-o-prezidente-turkmenistana>

³ <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/publications/research/2016-03-08-turkmenistan-bohr-russian.pdf>

көрсетуге, оның тәуелсіздігін, егемендігін және аумақтық тұтастығын құрметтеуге шақырады⁴. Бұл бейтараптық белгілі бір дәрежеде ел құпиясын қамтамасыз етудің негізі болып табылады. Дегенмен, республика экономикалық салада, оның ішінде отын-энергетикалық секторда халықаралық ынтымақтастықтың мүмкіндіктерін кеңінен қолданады. Осылайша, Түрікменстан 2005-2015 жылдарға арналған 10 жылдық кезеңге тікелей инвестицияларды тарту бойынша Қазақстанмен тең дәрежедегі көшбасшылардың бірі болып табылады. Осы кезеңде елге 4,25 миллиард АҚШ долларынан астам инвестиция келіп түсті. Түркіменстанда Шетелдік тікелей инвестициялардың (ШТИ) орташа жылдық таза ағымы ЖІӨ-нің шамамен 10%-ын құрады. Көптеген Орталық Азия республикалары сияқты Қытай да Түрікменстанның негізгі инвесторы болды.

Өзбекстан. Бұл президенттік республика, заң шығарушы орган екі палаталы Олий Мажлис парламенті. Ырықтандыру бағыты бойынша соңғы жылдары Өзбекстанда орын алған өзгерістерді атап өту қажет: президент, парламент және үкімет арасындағы өкілеттіктерді бөлу, Орталық сайлау комиссиясын қалыптастырудың демократиялық жүйесін бекіту, азаматтық қоғамды дамыту, экономиканы ырықтандыру және т.б. Сонымен қатар, жаңа президент Ш. Мирзиёевтің келуімен жаңару мен ырықтандыру бағыты күшейіп, білім беру мен экономикадан орталық және жергілікті билік органдарына дейін көптеген салалар мен мәселелерді қамтыды. Дегенмен, елдегі жаңа президенттің билікте болу мерзімінің қысқалығына байланысты айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізгендігі туралы айтуға әлі ерте. Сонымен бірге, режимді сақтап қалуға ықпал ететін әулеттік ұстаным мен биліктік қарым-қатынастардың иерархиясы өз позициясын сақтайды.

Өзбекстанның сыртқы саясатының стратегиясы Орталық Азиядағы басқа елдердің ұстанымына ұқсас, экономикалық өзара әрекеттесу арқылы өзара іс-қимыл жасалады, алайда, Өзбекстандағы инвестицияларды зерттеу кезінде 2005 жылдан 2015 жылға дейінгі кезеңде Өзбекстанда тікелей инвестициялардың таза түсімі өңірдегі ең аз көрсеткіш, ол ЖІӨ-нің 2,1%-ын құрған. Өзбекстанға тартылған шетел инвестициялары өнеркәсіп, көлік және байланыс, энергетика және құрылыс сияқты ұлттық экономиканың салаларын дамытуға бағытталған. Сондай-ақ, Өзбекстанның әскери-саяси блоктарға қатысудан бас тартқандығын атап өту керек.

⁴ <http://infoabad.com/zakonodatelstvo-turkmenistana/konstitucija-turkmenistana-novaja-redakcija.html>

Осылайша, аталынған Орталық Азия елдерінің «жабықтығы» географиялық оқшаулау, тұрақсыздандырудың сыртқы саяси факторлары сияқты бірқатар объективті себептермен қатар, тұрақтылықты сақтап қалуды негізге алған ел басшылығының саяси ерік-жігерінің негізінде қалыптасып отыр. Жалпы алғанда, жоғарыда айтылған елдерде қалыптасқан шығыстық дәстүрлер мен құндылықтарды ескере отырып, қарым-қатынастарының билік-қоғам патерналистік сипаты тән екенін байқаймыз. Сонымен қатар, республика үшін қоғамның барлық салаларына мемлекет тарапынан басымдық бар, ол билік иерархиясының жағдайында жүйеге нақты регламенттеліп, енгізілген.

Сонымен қатар, әрбір ел үшін жабықтықтың әр түрлі деңгейлері тән, мысалы, Түрікменстан Тәжікстанға қарағанда жабық. Сонымен қатар, біз осы елдер мүлдем жабық деп айта алмаймыз, алайда, сыртқы ортамен өзара қарым-қатынас негізінен экономикалық салада басым, бұл елдердің экономикаларының шикізатқа бағдарлануымен байланысты. Ресей Федерациясының тарихи қалыптасқан басым позициясының болуын ерекше атап өтуге болады, осыған қатысты РФ республиканың ішкі саяси дамуына да ықпал ету мүмкіндігі бар.

Қоғамның мәдени дамуын және қоғамның құндылықтарын бағдарлау мәселесіне қатысты жағдай стагнацияда және сырттан келетін өзгерістер және ықпалға қарсы тұратын билік тарапынан кеңінен таралған қысым жағдайында екендігін атап өтуге болады. Бұл жағдай биліктің мемлекеттің саяси жүйесі үшін негіз ретінде базисті сақтап қалу ниетімен түсіндіріледі.

Қырғызстан. Орталық Азиядағы парламенттік-президенттік-аралас басқару формасы бар жалғыз мемлекет. Бір палаталы Парламент Жогорку Кенеш заңнамалық функцияларды атқарады. Жалпы Қырғызстан барлық Орталық Азия мемлекеттері арасында тұрақсыздығымен ерекшеленеді, бұл революциялық тәжірибесінің, көптеген қарсылас саяси күштердің болуымен және әлсіз экономикалық жағдайымен түсіндіріледі. Екінші жағынан, республика сондай-ақ саяси белсенділік пен күрестің жоғары деңгейімен ерекшеленеді, мысалы, Қырғыз Республикасының Орталық сайлау комиссиясының мәліметі бойынша 2017 жылғы 15 шілдеде елде 226 саяси партия тіркелген. Сондай-ақ, Қырғыз Республикасының заңнамасына сәйкес саяси партияны кемінде 10 адамның бастамасы бойынша құруға болады.

Сыртқы саясат саласында Қырғызстан көп векторлық ұстанады, бірақ жақында Орталық Азия аймағындағы негізгі ойыншылардың

бірі ретінде Ресей Федерациясына ауытқу байқалды. Қырғыз Республикасы әсіресе Қытаймен өте белсенді сыртқы экономикалық ынтымақтастықты жүзеге асырады. 2015 жылы барлық Орталық Азия елдерінің ішінде ЖІӨ инвестициясының басым бөлігі Қырғызстанда (17,3%) байқалады. 10 жыл (2005–2015 жылдар) ішіндегі тікелей инвестициялық кірістердің негізгі үлесі өңдеуші өнеркәсіп саласына (35,9%) және қаржы делдалдығы мен сақтандыру саласына (26,2%) тиісті. Қырғыз Республикасына инвестиция салатын негізгі елдер – Қытай, Ресей және Канада.

2017 жылғы қазанда өткен Қырғызстандағы Президенттік сайлау қорытындысы, сондай-ақ президенттік социал-демократиялық партиясының кандидаты Сооронбай Жээнбекованың айқын жеңісі бұрынғы президент Атамбаев басқарған билеуші элитаның кво-дәрежесін сақтап қалғандығын көрсетті. Соған қарамастан, сайлау алды кезеңде Президент А. Атамбаев тарапынан жасалынған әрекеттер элитааралық қақтығыс әлеуетін арттырғандығын атап өткен жөн.

Сонымен қатар, өткен сайлау Қырғызстандағы ұлтшылдықтың өсуін және билеуші элитаның жұмыс идеологемасы ретінде қолданғанын көрсетті.

Қазақстан. Орталық Азияның басым елдеріндегідей президенттік республика бола табылады, биліктің атқарушы тармағы бағытында белгілі бір артықшылық орын алады. Заңнамалық билікті Парламент Мәжілісі мен Сенаттан тұратын екі палаталы парламент атқарады. Республикада 7 саяси партия ресми тіркелген, олардың үшеуі – парламенттік (Нұр Отан, Қазақстанның коммунистік халықтық партиясы және «Ақ жол» демократиялық партиясы) партиялар. Сонымен қатар Қазақстанның билік қатынастарының иерархиясымен ерекшеленетін айырмашылығы – саяси акторлардың көп болуы, саяси құрылымдардың белгілі бір дәрежедегі ашықтығы және азаматтық қоғаммен өзара әрекеттестіктің болуы.

Сыртқы саяси аспектіде көп векторлық саясат пен халықаралық ынтымақтастықтың әртүрлілігін атап өткен жөн, сонымен қатар, Қазақстан интеграциялық және бітімгершілік функцияларды (Минск келісімдерін белсенді түрде насихаттау, Орыс-түрік қақтығысын реттеуде көмек көрсету, Сириядағы жағдайда реттеу бойынша Астаналық процесс үшін өзінің алаңын ұсыну және т.б.) жүзеге асыратын халықаралық аренадағы белсенді ойыншы болып табылады. Бұл фактілер Қазақстанның сыртқы ортамен өзара әрекеттестіктегі ашықтығы мен мен ғаламдық өзгерістерге бейімділігін танытады.

Сонымен қатар, қоғам дамуының ішкі конъюнктурасы дәстүрлі идеяларды, қонақжайлылықты, бірлікті және үйлесімділікті, сондай-ақ дамудың заманауи бағыттарын, жаңа технологияларды, прагматизмді, өркендеуді және т.б. біріктіретін жаңғырту идеяларына мемлекеттің назар аударатындығын көрсетеді. Атап айтқанда, 2017 жылы жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты Елбасы Н. Назарбаевтың бағдарламалық мақаласы рухани құндылықтарды жандандыруға, сондай-ақ қарқынды өзгеретін әлемдегі қазіргі қазақстандықтардың қалыптасуына бағытталған.

Осылайша, Орталық Азия елдерінің «ашықтығына» саяси жүйелердің ішкі мазмұны, саяси субъектілердің көпшілігі, жүйенің ашықтығы мен икемділігі, сондай-ақ мемлекеттің даму факторларының бірі ретіндегі сыртқы өзара әрекеттестікке бағдарлануы ықпал етеді. Орталық Азия мемлекеттерінің «ашық» жүйесі үшін идеялар мен құндылықтардың плюрализмі, сондай-ақ сыртқы әсерге бейімделуі сипаты тән.

Қорытындылар

Жалпы, Орталық Азия мемлекеттері үшін саяси жүйенің қалыптасу кезеңіндегі трансформациялық кезең тән. Әрбір республиканың өтпелі кезеңінің сипаты көптеген саяси, әлеуметтік-экономикалық, этникалық, рухани және басқа да факторларға тәуелді. Бұл сондай-ақ жүйенің сыртқы субъектілермен өзара іс-қимыл механизмін қалыптастыру ерекшеліктерінде де көрініс табады.

Ішкі және сыртқы факторлар аймақтың кейбір елдерінің «жабық» болуына, ал өзгелерінде, керісінше, «ашық» болып қалыптасуына ықпал етті. Аймақтағы жабық жүйелер үшін биліктік қарым-қатынастарды үйлестіруде қатаң иерархия мен әулеттік ұстаным, халықтың мәдени және құндылық бағдарларындағы дәстүрлілікке негізделген мемлекеттік бақылаудың болуы, ал сыртқы саясаттағы өзара әрекеттестік негізінен экономикалық саладағы басымдығымен сипатталады. Ашық жүйелерге көптеген саяси субъектілердің болуы, тұтастай алғанда жүйенің ашықтығы, жаһандану жағдайына бейімделу және модернизм идеалдарына деген ұмтылыс тән.

ҒТАМР
11.15.23

Мукеш Кумар Мишра

*Азиядағы ішкі зерттеулер орталығының
Орталық Азияны зерттеу бағдарламасы,
Халықаралық зерттеулер мектебі, JNU, (Нью-Дели)*

ПРЕЗИДЕНТТІК ӨКІЛЕТТІКТЕРДІ БӨЛІСУ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РЕФОРМАЛАРҒА БЫҚПАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның саяси жүйесін трансформациялау үдерісі талданған. «Қазақстан-2050», «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асырудың 100 қадамы», «Жаңғырту 3.0» бағдарламаларын қарастыра отырып, автор президент және парламент арасында өкілеттіктерді қайта бөлуге бағытталған конституциялық реформаға және осы саяси шешімнің мемлекеттің ары қарай дамуына қаншалықты ықпал ететіндігіне баса назар аударып отыр.

Түйін сөздер: Қазақстан, жаңғырту, президент, парламент, реформалар.

Мукеш Кумар Мишра

РАЗДЕЛЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТСКИХ ПОЛНОМОЧИЙ: ВЛИЯНИЕ НА РЕФОРМЫ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье анализируется процесс трансформации политической системы Казахстана. Рассмотрев программы «Казахстан-2050», «План нации – 100 шагов по реализации пяти институциональных реформ», «Модернизация 3.0», главный акцент автор делает на конституционной реформе, призванную перераспределить полномочия Президента между правительством и парламентом, и влиянии этого политического решения на дальнейшее развитие государства.

Ключевые слова: Казахстан, модернизация, президент, парламент, реформы.

Dr. Mukesh Kumar Mishra
DEVOLUTION OF PRESIDENTIAL POWERS: IMPACT ON REFORMS IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article analyzes the process of transformation of the political system of Kazakhstan. Consideration of the “Kazakhstan-2050” program, the “Nation’s Plan – 100 concrete steps to implement five institutional reforms”, “Modernization 3.0”, among which the author puts emphasis on the constitutional reform called for redistributing the powers between the government and parliament, and influence of this political decision on the further development of the state.

Key words: *Kazakhstan, modernization, president, parliament, reforms.*

Introduction

On 16th December 2016, Kazakhstan celebrated the 25th anniversary of its independence. Since gaining independence, Kazakhstan has come a long way in carrying out democratic reforms. The way in which Kazakhstan’s democratic development has taken place has been long and uninterrupted; and hence in the initial stage of its formation as a state the country needed a strong presidential power. However strong presidential power has been conditioned by the initial years of the transition period as well. But in the end Kazakhstan has adhered to the democratization of its political system, including the devolution of Presidential powers. The strategic document that was released to the media on January 31, 2017, focuses on what President Nursultan Nazarbayev considers to be the country’s new, third stage of modernisation [1]. “The first one was the creation of an entirely new state based on the principles of a market economy. The second was the implementation of the Strategy 2030 and the creation of our country’s capital, Astana,” Nazarbayev declared while addressing the country on January 25, 2017. He said that Kazakhstan had been developing at an accelerated pace to become one of the 50 most developed countries; but that drastic changes in the technological sphere require a transition to a new model of economic growth. That is why he spoke about the third stage of modernisation.

One of the key priorities of what Nazarbayev calls ‘the third modernisation’ is the accelerated technological revolution in Kazakhstan’s economy. It implies the creation of new promising sectors on the basis of digital technologies. For this purpose, he stressed that “it is necessary to minimise state involvement in the economy, reduce all possible costs

for businesses and develop public-private partnerships.” He pointed out that agriculture, transport, logistics, real estate market, education, health-care and social protection of the population remained among issues of paramount importance in the future development model. The country’s macroeconomic policy also requires modernisation. He instructed the government to develop a strategic plan of development until 2025 on the third modernisation of the country, i.e. “Kazakhstan’s national technological initiative.” This is important to ensure the country’s economic growth in the long run as well as achieving the Kazakhstan 2050 Strategy’s main goal of joining the top 30 most-developed countries in the world. During his address to the country, Nazarbayev said that it was necessary to redistribute roles and functions among the different areas of government. The core idea is that the President hands over a range of his powers to the Parliament and Government [2]. The main focus of this article is therefore the impact of the devolution of Presidential powers on reforms in Kazakhstan.

Steps towards Devolution

On 16 May 2007, President Nazarbayev and his government initiated a number of constitutional amendments which increased the authority of the Parliament. This paved the way for the transformation of the republic from a presidential to a parliamentary form of government. Parliament’s role was increased by increasing the number of deputies; introducing new procedures for forming the government on the principles of parliamentary majority; creating a system of proportional election of deputies to the lower chamber of Majilis; calling off the party affiliation of the Senate deputies; and introducing many other political innovations [3]. The new procedures for forming the government stipulate that the Prime Minister has to be appointed by the President after consultations with the political parties and the backing of a majority of the Parliament’s deputies. The implementation of such an approach was aimed, first of all, at elevating the role of political parties in forming the government. Second, the party having a parliamentary majority will be responsible for the formation of the government and its consequent actions in implementing the programme of the winning party or coalition. The President also offered to develop practical mechanisms for partial support of the activities of political parties, funded from the republican budget. The President also proposed a reduction of the presidential term from seven to five years in addition to recommending regional governors to be elected with the support of the corresponding maslikhats (the regional elective entity) [4].

In the area of judicial reform, not only legal confirmation of an arrest but also the abolition of the death penalty was announced. It may be pointed out that the Constitution allows the death penalty for those who commit terrorist acts or violent crimes. President Nazarbayev underscored the need for the above-stated amendments to the Constitution of Kazakhstan as a means of ushering in a new stage in the democratization of the nation.⁵ The task of economic reconstruction undertaken immediately after independence was extremely complex. The Soviet-style planned management of the economy was dismantled; the government financial system and the banking system were reformed; and the new currency, the Tenge (KZT) was introduced. Small and medium-size businesses and housing were privatized. Foreign investment flowed into the country to develop the rich natural resources. Immediately after independence, there were hardship and a decline in the economy; but by the end of 1990s economic restructuring bore fruit. In 1999, the economy began to grow and the take-off phase started, something evident from the fact that GDP in the first half of 2001 was 13 percent higher than in 2000; and the rate of inflation decreased to 7 percent. In 2000, the government introduced its Strategy 2030 outlining the economic priorities and objectives over the following thirty years. In an important speech made in September 2001, the President outlined the aims for the years up to 2010 in political and economic matters. This included the doubling of GDP by that date and an increase in investment.

Impact of Devolution on Reforms

Kazakhstan embarked on some of the most ambitious reforms in its independent history when President Nazarbayev decided to implement five institutional reforms. On May 20, 2015, he announced that a “Plan of the Nation” would be developed to radically change the country through these reforms. As such, the approaches, outlined in the document “100 Concrete Steps to Implement Five Institutional Reforms”, were published in order to give the country a clear sense of direction.

On May 22, 2015, in his remarks at the plenary session of the Astana Economic Forum, Nazarbayev said that: “We have now published the 100 Steps for the world to see,” and added that “Now the world will be able to track our progress or lack thereof on all of them.” The preamble of the document sketched out the following: “One hundred concrete steps are a response to global and local challenges and, at the same time, it is a plan for the nation to join the top 30 most-developed countries in the new historical conditions. One hundred concrete steps will give Kazakhstan

a margin of safety that will help the country through a difficult period, implement the Kazakhstan 2050 Strategy and strengthen Kazakh statehood. The plan lays out radical changes in society and the state, the main goal of which is treatment of systemic diseases, not just smoothing their exterior symptoms.”

The 100 Concrete Steps were organized into headings under the five institutional reforms, i.e. formation of a professional state apparatus; the rule of law; industrialisation and economic growth; identity and unity; and formation of accountable government.

Formation of a Professional State Apparatus

This institutional reform suggests the formation of a modern, professional and independent public service that ensures the highquality implementation of economic programmes and the delivery of public services. A few steps under this reform are concentrated on new ways to recruit talented professionals for public office, including from the private sector. One of them even allows for appointing foreign citizens to positions within the government, which was the practice in post-Soviet countries such as Georgia and Ukraine. Two more measures specify the expansion of a new code relating to the civil service and a re-examination of public servants, aimed at ridding the organisation of the less competent. These steps also anticipate the introduction of a revamped system of remuneration for civil servants that will rely on performance and region-based criteria. The latter could be relevant for those working in the oilproducing regions of Atyrau and Mangystau, as well as in Almaty and Astana, where the standard of living is markedly more expensive than in Shymkent or Petropavlovsk.

The Rule of Law

This reform involves the transition from the five-level justice system (first, appeal, cassation, supervising and re-supervising) to a three-level (first, appeal and cassation) system. The aim is to strengthen foreign and domestic investors’ trust in Kazakhstan’s court system. The measures include toughening the qualification criteria for the recruitment of judges by introducing a new condition for a candidate to serve at least five years within the court system and a one-year trial period for newly-appointed judges, as well as improving the public image of the police in order to increase the level of citizens’ trust and reduce corruption. In general, implementing this reform seeks to ensure property rights by improving the conditions for entrepreneurial activity and protecting contractual obliga-

tions. One of the steps under this reform requires the expansion of court proceedings that must be decided by a jury, while introducing into laws a category of criminal cases where consideration by jury will be mandatory. Another “step” stipulates the creation of a municipal or “local” police force, which will work in close cooperation with local executive authorities and local communities.

This has been planned keeping in mind that an institution of local police was introduced in 1992 but was soon scrapped in favour of a more centralised model.

Industrialisation and Economic Growth

A key purpose of this reform is to attract strategic investors to the country’s agricultural sector, which is lagging behind the industrial and services branches of the economy. Beyond that, one of the measures stipulates that the tax and customs systems will be integrated. This will open doors to an importer wishing to transport commodities into Kazakhstan before selling them. In addition, with effect from January 2017, this reform provides not only for the declaration of income by civil servants but also for the declaration of their expenses. The following stage could be extended to all citizens sooner or later. One of the measures strengthens the powers of the “business ombudsman,” a kind of prosecutor on behalf of entrepreneurs. Implementation of those tasks is aimed at boosting economic growth and diversifying industry. A few steps focus on establishing a “multi-modal Eurasian transcontinental transport corridor” that would facilitate quicker delivery of goods between Asia and Europe via Kazakhstan.

Two more steps envisage establishing the Astana International Financial Centre (AIFC) with a status significantly different enough that it may require introducing amendments into the nation’s constitution. Those may be justified by a need to introduce a separate judicial system in the AIFC based largely on the English law and the use of English as “an official language” of the centre, along with Kazakh and Russian. The design of the centre, similar to one used in Dubai, would turn Astana into a major “financial hub for the Commonwealth of Independent States (CIS) countries and West Asia.” The centre will focus particularly on “servicing capital markets and Islamic finances”, with the goal of becoming one of the 20 leading financial centres of the world. Nazarbayev announced at the Astana Economic Forum that AIFC will use the facilities constructed for EXPO 2017 after the exhibition is over.

Identity and Unity

The main aspect of this reform is to shape a “Nation of Common Future” by nurturing a viable middle class as the backbone of a successful nation, which can be achieved by sustaining the genuine rule of law and modern and valid political, economic and civil institutions within society. For this purpose, the ideology of Mangilik El (The Eternal Nation) should serve as a system of common civic values. Measures to boost domestic tourism and establish encyclopedia-type information resources and databases systematizing the presentation of Kazakhstan’s natural and human resources are prominent in the description of the steps under this reform.

Formation of Accountable Government

Under this reform, the heads of public bodies will report annually to the general public on the achievements of their agencies. This will include the concept of “open government” (the expansion of a new law on unrestricted access to public information with an exclusion for classified materials); budget and consolidated financial statements; the results of an external financial audit; the evaluation of the effectiveness of public policy; public assessment of the results of the quality of public services; online statistical reports from the state agencies; and reports on the execution of the national and local budgets. Further development of the e-government concept, which has been implemented very successfully in Kazakhstan, is included in the proposal through the last of the 100 Steps, which deals with the establishment of a State Corporation of Government for Citizens that is to become a single provider of public services.

In order to implement all of the abovementioned reforms, the National Modernisation Commission under the President has been created, with the Prime Minister as head of the commission. It consists of five working groups, members of which include local and foreign experts. The commission will have its own International Advisory Council, with the inclusion of international experts responsible not only for providing recommendations but also “performing an independent systematised monitoring of results in implementation of the reforms.” [6].

Impact on Political Development

On March 10, 2017, a major development took place when President Nazarbayev signed a number of amendments to the country’s constitution strengthening the role of Parliament and taking powers away from the presidency - though the government will remain a presidential system. This has been a clear indication of the positive impact of devolution

on the political development of Kazakhstan. In all, 26 amendments have been made to 19 articles of Kazakhstan's constitution, most of them redistributing the powers of the President, the Parliament and the government. Such reforms are expected to help propel the development of Kazakhstan's democracy and strengthen the people's power over government. Even Nazarbaev expressed his support for the changes in the following words. First, "the new law significantly strengthens the Parliament's role in state affairs, including in the formation of the government." Second, "the government becomes more independent, receiving power to directly manage the economy. Third, "the constitutional foundation of law enforcement and judicial systems will be modernized", because "the law lays the foundations for the activities of the Prosecutor General's Office, providing the highest supervision over the observance of the rule of law and representation of state interests in court. Fourth, "constitutional control will be strengthened", while, fifth, "guarantees of immutability of our [Kazakhstan's] independence, unitary status, territorial integrity and form of government are to be fixed at the constitutional level."

The importance of these amendments is that they support the 100 Concrete Steps plan, the guiding document of Kazakhstan's ongoing five institutional reforms programme as discussed above. According to the Kazakh President, the updated constitution will help Kazakhstan meet the challenges of the evolving global economy. He reminded the government of the goal of becoming one of the 30 most developed countries in the world by 2050 and asked all citizens to work toward that goal. He has been quoted as saying: "I am confident that together we will be able to ensure the successful development of the state and the prosperity of our people in the 21st century. The main goal of the reforms is to preserve our unity, friendship and mutual understanding, as well as equality in terms of ethnic, linguistic and confessional identity. Thanks to our cohesion, we have achieved many victories. Following these amendments, we will achieve new ones".

In fact, the Constitutional reforms bill was first introduced to Parliament on March 3, 2017. The bill entitled "On introducing amendments and additions to the Constitution of the Republic of Kazakhstan (first reading)" proposed to amend 23 articles of the Basic Law, redistributing 35 presidential powers.⁷ The new reforms, however, stipulated that it will keep the presidential form of government while strengthening the roles of the legislative and executive branches. Speaking before members of Parliament, Nazarbayev highlighted the key factors and aspects of political reforms provided by the draft amendments to the Constitution. He fo-

cused on the process of preparing the draft amendments, highlighting the openness and transparency of the discussion process: “Upon my order, the draft was presented for nationwide discussion, which was held intensively for a month. Every single citizen had the opportunity to express his/her opinion. We all witnessed not only a large-scale discussion, but also a highquality one.” The nationwide discussion of the amendments to the Constitution took place from January 26 to February 24, 2017.

In addition to the members of Parliament, the draft amendments were discussed by representatives of the Constitutional Council, the Prosecutor General’s Office, the Supreme Court, the Notarial Chamber, the Academy of Law-Enforcement Agencies, the Trade Unions’ Federation, the Lawyers’ Union, the Forensic Centre of the Ministry of Justice and the Research Institute of the Academy of Public Administration under the President of Kazakhstan. A number of non-governmental organisations also took part in the discussions.

The legislation, as well as suggestions by the Mazhilis (the lower house of Parliament) and Senate Deputies, was considered by the joint commission of the Parliamentary chambers [8].

Nazarbayev also presented the results of the working group’s activities, highlighting the ambiguous understanding on the part of some Kazakh citizens of the amendments to Article 26 of the Constitution. The working group received 6,000 proposals concerning two thirds of the Articles of the Constitution and all of its sections. Since the constitutional reform is aimed at consolidating Kazakhstan society, he proposed to leave Article 26 in its previous version. The proposed amendments to Article 26 would have changed the wording on the protection of property rights from “citizens of Kazakhstan” to “everyone”, which caused wide discussions about the appropriateness of such a step. The President emphasised the separate stages of Kazakhstan’s political modernisation, highlighting the peculiarity of the current reforms. He noted the high professionalism of all branches of government, emphasising their ability to take responsibility and make decisions independently. “I am sure the expansion of powers of the Parliament and the government will contribute to a more effective achievement of the objectives of the third modernisation of the economy,” the President said.

The head of the working group, Adilbek Dzhaksybekov, who serves as the president’s chief of staff, reported on the development of proposals for a distribution of powers between the branches of the government along three general lines. First, he reported on the proposed redistribution of the statutory powers of the head of state, which do not require the Con-

stitution to be amended. In general, the proposals concerning the bodies of state that relate to the powers governing the social and economic fields were mentioned, including: economic governance issues; finances; state property; and the powers associated with the solution of certain issues of administrative-territorial structure. Second, the Supreme Court and the Attorney General's Office presented proposals to improve the judicial and law enforcement systems, which also do not require the Constitution to be amended. The proposals concern strengthening judicial control, further reducing the participation of prosecutors in civil and administrative proceedings. There were 13 such proposals. Third, the working group considered approximately 40 proposals which did imply amending the Constitution.

Meanwhile, Nazarbayev also stressed that the country's political reform and technological modernisation should begin simultaneously as they will mutually reinforce and complement each other. Under the proposed reforms, the Prime Minister will be assigned the task of submitting nominees for the government to the Head of State after consulting the Mazhilis. However an exception is made for the Ministers of Foreign Affairs and Defence, who will be appointed by the President alone. Interestingly, an important innovation is the rule according to which the government will resign before the newly elected Mazhilis, not the newly elected President. At the same time, President would retain the right to impose moratoria on bills and to relieve the akims (mayors) of different levels of their duties. The bill was passed in its first reading on the same day. A joint commission of members of the Mazhilis and the Senate was set up to prepare the bill for the second reading which took place on March 6, and finally it was signed by the President on March 10.

Conclusion

Since Kazakhstan felt the necessity to redistribute roles and functions among the branches of government, Nazarbayev's initiative of the devolution of Presidential powers has been noteworthy. His core idea of devolution is that the President hands over a range of his powers to the Parliament and Government. He himself emphasised the need to strengthen the role of Parliament in the public administration system. Keeping in mind that the government is formed by the winning party or faction, the role of Parliament has been revised in relation to the government on many issues. This has been in line with the approaches outlined in the "100 Concrete Steps to Implement Five Institutional Reforms" document. The implementation of five institutional reforms may sooner or later prove to

be a boon for Kazakhstan's society, politics and economy.

One of the institutional reforms includes giving the government additional executive powers in the economic field, though in the political field the President will still be responsible for main issues in defence, foreign policy, governance, protection of the Constitution and effective work between different branches of government. At this time, therefore, the impact of the devolution of Presidential powers on reforms in Kazakhstan is clearly visible.

REFERENCES :

1. Aigerim Seisembayeva in Nation on 31 January 2017.
2. KAZINFORM, 27 January, Astana.
3. Marat Yermukanov, CACI Analyst, 30 May 2007.
4. Mukesh Kumar Mishra, 'Political Development and Constitutional Reforms in Contemporary Kazakhstan', Central Asia's Affairs, QUARTERLY ANALYTICAL REVIEW 3 (55)/2014 Gazeta.kz, 12.1.2011.
5. www.akorda.kz, 16 May 2007.
6. <http://www.kazakhembus.com/content/president-nazarbayev-unveils-100-concrete-steps-astana-economic-forum#sthash.askmcmIw.dpuf>
7. Aigerim Seisembayeva in Nation on 4 March 2017.
8. Ibid.
9. Yerbolat Uatkhanov in Nation on 25 January 2017.

ҒТАМР
11.15.27

Данагүл Көпежанова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Астана, Қазақстан)*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БИЛІК ТАРМАҚТАРЫ АРАСЫНДА ӨКІЛЕТТІКТЕРДІ ҚАЙТА БӨЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Конституция мен заңдарға өзгерістер енгізу, билік тармақтарының өкілеттіктерін қайта бөлу туралы, конституциялық реформалар туралы айтылады. Мемлекеттің басқару жүйесін де жаңғырту, билік тармақтары арасындағы қарым-қатынасты конституциялық деңгейде теңгерімді ету және реформаның аясында Үкіметті жасақтаудағы Парламенттің рөлін күшейту мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: конституциялық реформа, саяси курс, өкілеттіктерді қайта бөлу, саяси партиялар, саяси стратегия, биліктің бөлінуі, демократия.

Данагул Көпежанова

ВОПРОСЫ ПЕРЕРАСПРЕДЕЛЕНИЯ ПОЛНОМОЧИЙ МЕЖДУ ВЕТВЯМИ ВЛАСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье рассматриваются изменения в Конституции и законах, перераспределение полномочий, конституционные реформы. Модернизация системы государственного управления, сбалансирование отношений между ветвями власти на конституционном уровне и усиление роли парламента в развитии правительства в рамках реформы.

Ключевые слова: конституционная реформа, политический курс, перераспределение полномочий, политические партии, политическая стратегия, разделение властей, демократия.

Danagul Kopezhanova
ON RE-DISTRIBUTION OF POWERS BETWEEN BRANCHES
GOVERNMENT IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines constitutional and legal amendments on redistribution of the powers between the branches of the government in Kazakhstan. The authors considers these changes in the context of modernization of government system aimed at balancing the branches of power at the constitutional level and strengthening the role of the parliament within the framework of the constitutional reform.

Key words: *constitutional reform, political course, redistribution of powers, political parties, political strategy, separation of powers.*

Конституция мен заңдарға өзгерістер енгізу, билік тармақтарының өкілеттіктерін қайта бөлу туралы үндеуін барлық халықтың талқылауына берілген болатын. Осылайша жан-жақты тақылаулар, үн қосу, пікір бөлісу арқылы оңтайлы шешім қабылдап, соңында үлкен конституциялық реформалар жүргізу арқылы халыққа тиімді, елімізді дамытатын, алға жылжуға әкелетін, елдің ойынан шығатын оң өзгерістер мен бет бұрыстарға қол жеткізу. Жалпы алғанда, мемлекеттің басқару жүйесін де жаңғыртату, заманға сай өзгертіп отыру қалыпты жағдай. Осыған орай ел Президенті: «*Мен елдің мүддесі мен заманның талабын, ұрпақтың болашағын ойлай отырып осындай байлам жасадым*» деп айтып өтеді [1]. Осы айтылғандардың барлығы бәріміз білетін «Бес реформаның» негізінде жүзеге асырылып жатқан шаралардың жалғасы деп қабылдауымыз керек.

Айтып өткендей, жүргізілетін реформалар екі негізгі бағыт бойынша іске асатын болады:

1) Президенттің әлеуметтік-экономикалық процестерді реттеудегі біршама өкілеттіктерін Үкіметке және басқа да атқарушы органдарға берген жөн. Яғни, Елбасының айтуынша, бұл салаға Үкімет, министрліктер және әкімдіктер толықтай жауап беретін болады. Сол үшін де өкілеттіктерді беру үшін тиісті заңдарға өзгерістер енгізу қажеттілігі туындап отыр.

2) Күрделі міндет – билік тармақтары арасындағы қарым-қатынасты конституциялық деңгейде теңгерімді ету. Осы реформаның аясында Үкіметті жасақтаудағы Парламенттің рөлін күшейтеміз. Парламент сайлауында жеңген партия Үкімет құрамын анықтауға түбегейлі ықпал ететін болады. Бұл министрлер кабинетінің өкілетті билік алдындағы жауапкершілігін арттырады. Айтылған екі бағыттың

қай-қайсысы да жауапкершілік пен кәсібилікті арттыру арқылы мемлекеттік басқару тиімділігін күшейтеді. Негізгі мәні – Президент өзінің бірқатар өкілеттігін Парламент пен Үкіметке береді. «Күшті президенттік вертикаль бізге мемлекет қалыптастырудағы орасан қиындықтарды еңсеру барысында қажет болды. Бұл уақытында өзін ақтады. Біздің барлық жетістіктеріміз дәл осы жүйе кезінде жүзеге асырылды. Бұл реформа басқару жүйесінің тиімділігін арттыруды көздейді. Біз жаңа мемлекет, жаңа экономика, жаңа қоғам құрдық» – деп өзінің сөзін келтіреді Елбасы [2]. Осы өкілеттіктерді бөлу дегеніміз мемлекеттің институт ретінде ролінің әлсіреуі ме, әлде керісінше оның күшеюі деп түсінеміз ба? Оның салдарын біз мемлекеттің жасап жатқан реформалары мен атқарып жатқан істерінен көре аламыз.

Қазіргі ақпарат алмасудың ең тез заманында ақпараттың басқа да сипатта жеткізілуі, дұрыс түсінбеуі салдарынан көп адамдар мемлекеттің ролінің әлсіреуі, өз ролін жоғалта бастауы деп түсінуі мүмкін. Біздің еліміздің де ұсынып отырғаны заман талабына сай өзгерістер енгізу арқылы мемлекет ролін асыру, осы енгізіліп жатқан реформалардан мемлекет қорқыныш емес, керісінше пайда, оң өзгерістерді көріп, басқа да мемлекеттерден тәжірибе алмасып, тек жақсы жағын алатын болса мемлекет ролінің артқаны болып есептеледі. Осыған орай ғалым Э. Тоффлер өзінің «Үшінші толқынында» ерекше айтып өткендей, өркениет дегеніміз – технология мен экономика ғана емес, ол өзара байланысқан және біріккен технологиялық, экономикалық, ұйымдастыру, әлеуметтік және саяси принциптер мен институттардың кешенді механизмі [3]. Билік өкілеттіктерінің бөлінуі турасындағы қадам ақпараттың жылдамдығы, ашық қоғам, ақпараттық қауіпсіздік, ақпараттық кеңістік, ғылыми техникалық даму, жаһандану заманында бұл аса қажетті қадам деп білеміз. Себебі ақпараттық тежеу, сайттарды жабу, адам құқықтарын шектеу арқылы біз керісінше бұқараның қарсылығын тудырып алмау үшін де біздің еліміздің рухани, мәдени ерекшеліктерін, менталитетін ескере отырып, қабылданған реформалар арқылы мемлекеттің осындай қадамдарға барғаны үлкен алға жылжу, мемлекет ролін одан әрі арттыру қажеттілігінен байқап отырмыз. Себебі қандай да бір саладағы мәселелері туындайтын болса, азаматтар ақыр соңында бәрібір де мемлекеттің көмегіне келіп жүгінеді, сондықтан да болып жатқан өзгерістер мен толықтырулардан сақтанып, қауіппен қарамай, оның тиісті процесс ретінде қабылдауымыз қажет. Сондай-ақ тағы бір маңызды мәселе, бұл болып жатқан өзгерістерге жан-жақты мейлінше барлық азаматтардың қатысқаны дұрыс. Себебі

әркім өз ойын, пікірін білдіру арқылы әңгіме алаңын, пікір талас тудыру арқылы белсенді бола білуі керек. Ол үшін қазіргі күнде жағдай да жасалған, әр түрлі әлеуметтік желілер арқылы, виртуалды кеңес беру, кеңес алу арналары, арнайы ашық қызу пікір талас алаңдары, виртуалды кеңселер өте көп.

Бүгінгі күнде Парламент Үкіметке қарағанда билікке иелігі жағынан біршама төмен деуге болады. Сол үшін Парламентті күшейту арқылы биліктің тепе-теңдігіне қол жеткізе аламыз деген ойдамыз.

Сондықтан да біздің ойымызша Парламенттің ролін күшейту үшін алдымен:

- Бақылау қызметін жоғарылату;
- Үкіметке тәуелділігін төмендету;
- Қандай да бір шешім қабылдау кезінде даралығын, шешім қабылдау дербестігін жоғарылату арқылы маңызын арттыру;
- Парламент депутаттарының атқарушы билікке тәуелді болмауы үшін атқарушы биліктің партияларға деген әсерін төмендету, әлсірету;
- Парламенттің қызметінің нәтижелері, атқарылып жатқан істері туралы ақпаратты таратып отыру, екі жақты байланыс орнату, жұртшылықпен байланысты тек баспөз қызметімен ғана шектемеу, Парламент жанынан арнайы орган ретінде медиялық құрылымдардың пайда болуы, орталық ашу;
- Мультимедиялық қызметті пайдалану, әлеуметтік желі, мессенджерлер арқылы, сайттар арқылы жеке жазылушылар арқылы тарататын ақпараттың санын көбейту, аудио, видео, фото және мәтіндерді тарату;
- Толыққанды атқарылып жатқан жұмыстары жөнінде ауқымды және тұрақты түрде ақпарат-хабардың кеңінен таралуына жағдай жасау;
- Халық қалаулыларының халықпен байланысты үзбеуі, танымалдығын арттыру үшін халық алдына жиі шығып отыру, Парламенттің имиджін асқақтатындай шаралар ұйымдастыру;

Мәселен, сарапшылар форумында М. Шибуттов «Саяси партиялар туралы» Заңның 16 бабына, яғни мемлекеттік саяси қызметкерлерге партиялардың басқарушы органдарына және оның филиалдарының мүшесі болуға тыйым салу керек деп өзгерістер енгізу керек деген өз пікірін айтып өткен болатын.

Биліктің бөлінуі бұл ежелден келе жатқан үлкен саяси мәселе. Себебі биліктің бір қолда болуы басқарудың тирания, диктатура, жеке бір адамның билігі, абсолютизация, биліктің бір қолда шоғырлануы жеке адамның билікті асыра сілтеп пайдалануы сияқты мәселелерді туындырады. Тіпті бұл орта ғасырлық Еуропадағы екі қылыш теориясынан басталады десе де болады. Онда билік үнемі шіркеу мен патша билігі арасында бөлініп, биліктің бөлінуі de facto түрінде жүзеге асады.

XVII ғасырда теократияға, абсолютті суверенитетке қарсы ағым ретінде, соған қарсы жауап ретінде Р. Филмер, Т. Гоббс, ағылшын ғалымы Дж. Локк биліктің бөлінуінің жаңа идеясы пайда болған болатын. Ол билікті атқарушы, заң шығарушы, федеративті деп бөлсе, оны әрі қарай дамытып, пысықтаған француз ғалымы Ш.Л. Монтескье болатын.

Мемлекеттік биліктің бөлінуі биліктің әр тармағының алдына қойған міндеттерін тиімді атқаруы үшін және бірін бірі өзара бақылап отыру үшін биліктің тежемелік және тепе-теңдік жүйесін жүзеге асыру мақсатында болды.

Жалпы алғанда биліктің бөлінуі әртүрлі мақсатта, әр түрлі сипатта болады. Мәселен, биліктің тігінен бөлінуі, көлденеңінен бөліну де бар. Билік тігінен бөлінген кезде мемлекеттік басқарудың әр түрлі субъектілерінің арасындағы өкілеттіктерді бөлуді айтамыз, яғни орталық, аймақтық, және жергілікті басқару органдары ортасында үлестірілуі.

Биліктің бөлінуі принципін алғаш рет заңды түрде бекітілген түрі Америка Құрама Штаттарының Конституциясында, сондай ақ Ұлы француз революциясының конституциялық актілерінде орын алған.

Орталықтанған мемлекеттерде жергілікті басқару органдары орталық органдардың жалғасы іспеттес болып келеді, мәселен Греция, Ирландия, Исландия, Португалия және тағы да басқа елдерде, ал орталықтандырылмағанда - жергілікті органдар (провинция, жер, департаменттер) біршама маңызға ие өкілеттіктермен қамсыздандырылған. Италия, Испания, Франция елдері жартылай орталықтанған – жергілікті басқару органдары бірқатар салаларда, мәселен, білім беру саласы, денсаулық сақтау, құрылыс саласы тағы да басқа жеке шешім қабылдау мүмкіндіктеріне ие, ал басқа мәселелерде орталық билікке тәуелді елдер – Англия, Нидерланды елдері.

Биліктің көлденеңінен бөлінуі үш билік органдары арасындағы (биліктің үш тармағы) – заң шығарушы, атқарушы, соттық биліктері арасындағы өкілеттіктердің бөлінуін айтамыз [4].

Биліктің бөлінуі дегеніміз көп биліктік деген сөз емес, ол бірыңғай мемлекеттік биліктің қызмет көрсетуі жағынан құрамдас бөліктерге бөлінуін білдіреді. Билік дегеніміз ол – бірыңғай, біртұтас болып келеді, өйткені оның қайнар көзі – халық. Сондықтан да басты мәселелер олардың арасындағы өкілеттіктердің бөлінуін айтып отырмыз. Міне, тура осы кезден бастап, яғни XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғ. басынан бастап биліктің бөлінуі принципі көптеген мемлекеттерде мойындала бастайды. АҚШ Конституциясында 1787 жылдан бері бөліну принципінің негізін салуыша, аталары ретінде А. Гамильтон, Дж. Мэдисон, Дж. Джей оның классикалық үлгісін жасаған.

Осы тұста Елбасының билік өкілеттіктерін бөліп, оның өзгерістерді енгізу мәселесін былайша түсіндіреді: «Мұны бір ғана мақсатпен жасап отырмын – елді басқарсау үшін осындай қадамдарға барып отырмыз дейді. удың неғұрлым тиімді, тұрақты, замануи жүйесін жасау үшін осындай қадамдарға барып отырмыз» [5]. Сондықтан да билік бір бірінен тәуелсіз болуы керек, бірақ бірін бірі қадғалап, бақылап отыруы тиіс деп білеміз.

Айтылған өзгерістер мен жаңашылдықтар Парламенттің Үкімет пен басқа да атқарушы органдар алдындағы ролін күшейтіп, оның бақылау, қадағалау қызметтерін арттыра түседі. Бұл бағыттағы жасалып жатқан реформалар алдағы уақыттағы өзгерістерге және қазіргі заман ағымына сай болып жатқан барлық әлеуметтік-саяси, экономикалық, жаһандық үдерістерге сүйене отырып жасалып жатыр.

Қазақстан Республикасы Президентінің билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлу мәселелеріне байланысты мынадай оң өзгерістерді байқауға болады:

- билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлу мәселелерінің халық арасында кеңінен таралуы, талқылаулардың өткізілуі, оның ішінде тек әлеуметтік желілер ғана емес, еліміздегі белді сараптамалық орталықтар мен институттардың жасап жақан саяси диалогтары, ашық әңгіме алаңдарының жасалуы, халықтың көзқарасын білуі, санасуы;

- Қоғаммен байланыстың біршама дамығандығы, байланыстың орнатылып жатқандығының бірден-бір көрінісі;

- Бесінші билік ролінің де артуы;

- Осы жасалып жатқан реформаның саяси жүйеге жасалып жатқан шынайы конституциялық реформа екендігі;

- Саяси партиялардың ролінің артуы, белсенділігінің жоғарылауы мүмкіндігі.

Елбасы өз үндеуінде еліміздегі орын алып отырған саяси ахуал жайлы айта келе, конституциялық реформа жасау арқылы бірқатар заңдарға өзгерістер енгізіп, Үкімет пен басқа да атқарушы органдар арасындағы өкілеттіктерді бөлу мәселерін қарастырады. Осы енгізілген өзгерістер арқылы Жаңа кезеңге, мемлекеттік басқару саласындағы жаңашылдыққа қадам басып, еліміздегі елеулі өзгерістерге бет бұрамыз деп сенеміз деп ой түйіндедік. Сондықтан да болып жатқан оң өзгерістерді дұрыс деп қабылдап, одан әрі тиімді қызмет ету үшін жан-жақты ат салысуымыз қажет деп пайымдаймыз.

Президент өкілеттігінің билік тармақтарына берілуі бұл Қазақстан Парламентінің салмағын, беделін арттырып, толыққанды бақылау функциясын жетілдімек, ал Үкіметтің есеп беру функциясын

жетілдіріп, үкіметтің қызмет сапасын арттырмақ, жалпы мемлекеттік қызметті жаңғыртпақ. Қазақстан Республикасының саяси жүйесіндегі аталған өзгерістер әрине, заман талабына орай, Қасым-Жомарт Тоқаев айтқанындай, «Күшті Президент. Беделді Парламент. Есеп беретін Үкіметті» қалыптастыруға бағытталған деген ойдамыз.

Осы айтылған ой-пікірлердің негізінде мындай ұсыныстарды жасауға болады:

- Заң шығарушы органдардың ролін, мәртебесін көтеру керек, заңдар мәжілісте қабылдануы керек;
- Фракциялар туралы заң қабылдау керек;
- Парламенттік сайлауда жеңген партия үкіметтің құрамын жасақтауға қатысуы керек;
- Мемлекеттік басқарудағы қоғамдастықтың қатысуын кеңейту, басқару жүйесінің тиімділігін арттыруына бағытталуы;
- Атқарушы биліктің мейлінше ашықтығын қамтамасыз етуі керек;
- Заң шығарушы биліктің саяси статусының күшеюі мен тепе-теңдігінің сақталуына бағытталуы;
- Қазақстанның әрі қарайғы дамуындағы демократизацияның артуы;
- Сондықтан да ғылыми және академиялық қауымның басты міндеттерінің бірі – нақты міндеттерді шешуге ұмтылу, өз ойларын қосуы және саяси реформалардың саяси өмірге енуіне, оның жасалуы, қалыптасуы, жинақталуы кезінде барынша қолдау көрсету арқылы мемлекетіміздің болашағына өз үлестерін қосуы қажет.

Қазақстандағы демократиялық үдерістерді жетілдіру жолында, жалпы мемлекетіміздің дамуында маңызды бетбұрыс болатыны анық және Үкімет пен Парламент жұмысының кәсібилігін арттырып, тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы президентінің билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлу мәселелері жөніндегі үндеуі / http://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses
2. <https://www.egemen.kz/2017/01/25/95563>
3. Тоффлер Э. Третья волна. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 776 с.
4. Василик М. Политология: Словарь-справочник / М.А. Василик, М.С. Вершинин и др. – М.: Гардарики, 2001. – 328 с.
5. http://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses

ҒТАМР
28.23.37

Зейн Айдынов¹, Аида Балкибаева², Дина Айкупешева³

¹С. Сейфуллин атындағы ҚазАТУ аға оқытушысы,
экономика ғылымдарының кандидаты,

²С. Сейфуллин атындағы ҚазАТУ доценті,
экономика ғылымдарының кандидаты,

³С. Сейфуллин атындағы ҚазАТУ аға оқытушысы,
экономика ғылымдарының кандидаты
(Астана, Қазақстан)

СТАТИСТИКАЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІ ТАЛДАУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ ҮШІН НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛІЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада нейрондық желілердің ерекшеліктері сипатталып, оны әр түрлі бағыттағы үдерістерді, атап айтсақ, экономикалық көрсеткіштерді талдауда және болжауда қолдану мүмкіндіктері келтірілген. Нақты мәліметтер негізінде ҚР «Эйр Астана» авиакомпаниясының деректері қарастырылды. Аталмыш жұмыс STATISTICA мәліметтерді талдау және түрлендіруге арналған бағдарламалық кешен арқылы жүзеге асырылды.

Түйін сөздер: нейрон, уақыт қатарлары, «Эйр Астана», STATISTICA, болжамдық мән.

Зейн Айдынов, Аида Балкибаева, Дина Айкупешева ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ ДЛЯ АНА- ЛИЗА И ПРОГНОЗИРОВАНИЯ СТАТИСТИЧЕСКИХ СВЕДЕНИЙ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности нейронных сетей и возможности их использования для анализа и прогнозирования процессов в различных отраслях, в частности в экономической сфере. В качестве реальных данных взяты сведения авиакомпании «Эйр Астана» РК. Анализ и расчет параметров нейронных сетей реализовались на основе использования пакета программ STATISTICA.

Ключевые слова: нейрон, временные ряды, «Эйр Астана», STATISTICA, прогнозное значение.

Zein Aidynov, Aida Balkibayeva, Dina Aikupesheva
**BASES OF USE OF NEURAL NETWORKS FOR ANALYSIS
AND FORECASTING STATISTICAL INFORMATION**

Abstract. In the article features of neural networks and possibilities of their use for the analysis and forecasting of processes in various branches in particular in the economic sphere were considered. As the real data the information of airlines “Air Astana” of the Republic of Kazakhstan was taken. Analysis and calculation of the parameters of neural networks was realized on the basis of using the STATISTICA software package.

Key words: *neuron, time series, Air Astana, STATISTICA, projected value.*

Кіріспе. Соңғы кездері нейрон желілеріне қызығушылық арта түсуде. Себебі қазіргі кездегі экономикалық, әлеуметтік немесе саяси жағдайдың тез өзгермелілігі талдау жұмыстарында жаңа әдістер мен технологияларды қолдануды міндеттейді. Осы орайда нейрон желілерінің алатын орны ерекше.

Нейрон желілері адам миының жұмыс жасау принципін және қателіктерді түзететін икемділігін модельдеу негізінде пайда болды. Егер үрдістер мен құбылыстарды зерттеу кезінде деректерді классикалық талдау тәсілдері жұмыс жасамаса немесе нәтиженің дәлдігі қанағаттандырмаса, онда зерттеуші нейрон тәсілдерін қолдана алады.

Нейрон желілерін әсіресе сұрыптау, болжамдау процестерінде немесе сызықтық емес байланысты сипаттауда табысты қолдана алады. Олар көп жағдайда бағдарламалық кешендердің атап айтса, STATISTICA, MatLAB т.с.с құралдардың құрамына енгізілген.

Зерттеудің әдістері. Зерттеуші нейрондық желіні талдау жұмыстарына қолданбас бұрын оның жұмыс жасау принциптерін білгені абзал. Себебі оны білу қолдану мақсатын барынша дәйекті қылып алынатын нәтижелердің ерекшеліктерін бағамдай алуына негіз бола алады [1].

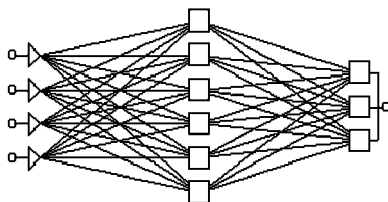
Адамның миы 10 млрд жуық қарапайым жасуша (клетка) – нейрондардан тұрады. Олар бір-біріне ұдайы түрде электрохимиялық сигналдар береді. Басқаша айтқанда ойлау дегеніміз аталмыш сигналдардың жұмысы. Әрбір нейрон ақпаратты қабылдайтын канал *дендриттен*, *ядродан* және ақпаратты шығаратын *аксоннан* тұрады. Клетканың аксондары басқа клетканың дендриттеріне

синапстар арқылы жалғасады. Нейрон қозған кезде аксонға сигнал жібереді. Нейрон қай уақытта қозуы мүмкін? Ол нейронға келетін жалпы сигналдардың көлемі белгілі бір белсенділік деңгейінен асқанда қозады. Мұнда сигналдардың белсенділігі синапстардың белсенділігімен байланысты екенін атап өту керек [2].

Егер нейрондар бір бірімен байланысса онда олар нейрондық желілерді құрады. Нейрондық желілердің кіруі және шығуы каналдары болады.

Мысалы адамды алатын болса оның көзі немесе құлағы ақпараттың кіру органы болса, қолы мен аяғы ақпараттың шығу органы іспетті. Сонымен бірге желіде жасырын нейрондар да болады [3].

Қарапайым желіде сигналдар кіру каналынан жасырын нейрон арқылы шығу каналдарына өтеді (1-сурет).

1-сурет. Нейрон сұлбасы

1-суреттен 4-кіріс каналын 1-шығыс каналын және 2-жасырын нейрон қабатын көруге болады. Сонымен бірге әрбір нейронның өзінен бұрынғы және өзінен кейінгі қабаттағы әрбір нейронмен байланыста болатынын көреміз.

Уақыт қатарларын нейрондық желі арқылы болжау

Уақыт қатарлары деп бір белгінің бірдей уақыт аралықтарындағы көрсеткіштерінің жиынтығын айтады. Мысалы, күн сайынғы ауа-райының температурасы, ай сайынғы салық түсімі, жыл сайынғы жалпы ішкі өнім т.с.с. Уақыт қатарларын зерттеудің мақсаты берілген көрсеткіштер негізінде оны болжау болып табылады. Ол үшін бірнеше қадамнан тұратын есептеу жұмысы жүргізіледі. Нейрон желілері арқылы ҚР «Эйр Астана» авиакомпаниясының деректері негізінде талдау және болжамдық көрсеткіштерді қорытып шығаралық [7]. Жұмыс STATISTICA 10 арнайы деректер талдайтын бағдарлама кешені арқылы атқарылады және ол бірнеше қадамнан тұрады.

1-ші қадам. *Файл=>Открыть=>Деректер файлының аты* командасы арқылы файл ашылады (2-сурет).

Деректер	1	2	3	4	5	6
1	110,0					
2	144,1					
3	168,2					
4	199,5					
5	234,7					
6	284,2					
7	314,2					
8	367,7					
9	399,14					
10	430,2					
11	500,3					
12	531,4					
13	571,5					
14	641,6					
15	671,7					
16	741,8					
17	771,9					
18	841,0					
19	871,1					
20	941,2					

2-сурет. Деректердің файлы

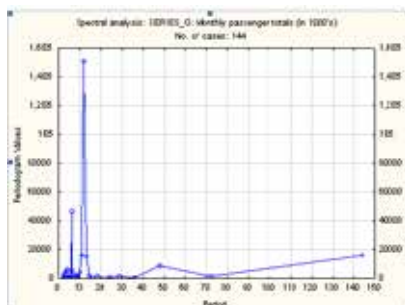
2-ші қадам. Шыққан мәліметтердің үстіне тінтіреуінді апарып оң жақ құлағын басып график шығарылады (3-сурет)

3-сурет. Деректер графигі

3-суреттен уақыт қатарларының өсу ағымында екенін және онда периодтық тербеліс барын көруге болады. Тербеліс периодының мәнін анықтау өте маңызды болып табылады.

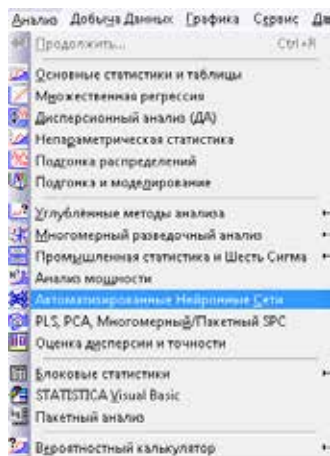
3-ші қадам. Уақыт қатарларынан жиілікті табу үшін спектралдық талдауға көшу қажет. Ол деректердегі жиіліктің периодын табуға мүмкіндік береді.

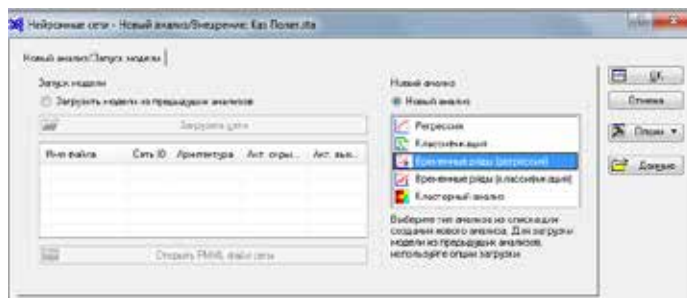
4-сурет. Спектралды талдау графигі

4-суреттегі периодограммадан деректерде маусымдық период барын және оның 12-ге тең екендігін көруге болады. Деректер айлық көрсеткіштерді сипаттағандықтан оларда жылдық период бар деп тұжырым жасауға болады.

4-ші кадам. Енді *Автоматтық нейрон* желілерді қолдануға болады. Ол үшін *Анализ* => *Автоматизированные нейронные сети* командасы теріледі (5-сурет).

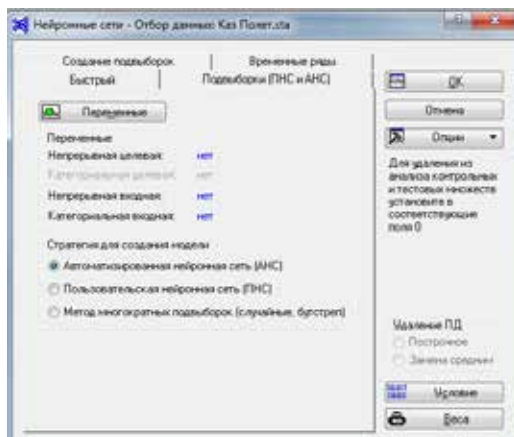

5-сурет. Нейрон желісін қосу

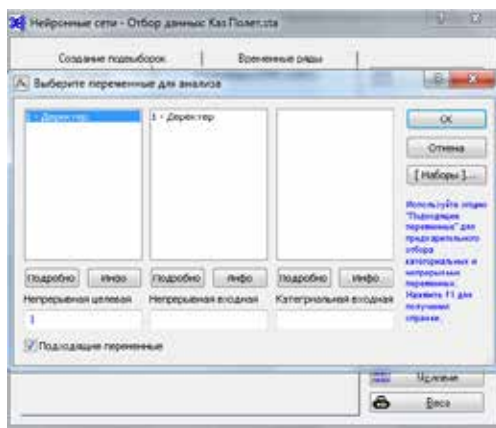
6-сурет. Нейрон желісінің талдауы

Нейрондық желі модулінің бастапқы терезесінде талдау түрлері көрсетіледі яғни мұнда регрессияны, сұрыптауды, кластерлеуді және уақыт қатарларын болжауды жүзеге асыруға болады (6-сурет). Мұнда біз уақыт қатарларының регрессиясын яғни *Временные ряды* (регрессия) таңдаймыз. Болжам жасау үшін ОК батырмасы басылады (7-сурет).

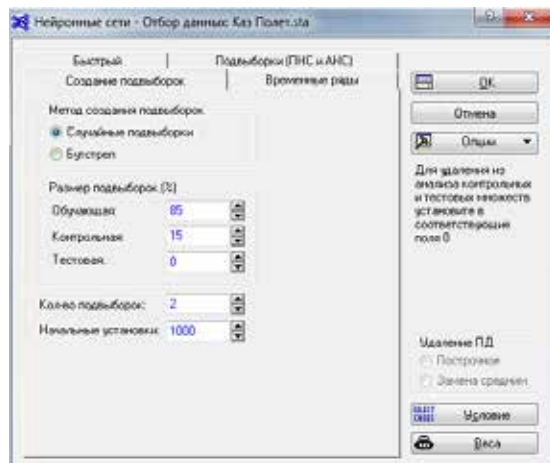
7-сурет. Айнымалыларды анықтау

5-ші қадам. Айнымалыларды таңдау үшін 7-суреттегі *Переменные* батырмасын басып айнымалылардың түрлері нақтыланады. Мұнда *үзілмейтін мақсатты, үзілмейтін кіріс және категориялық кіріс* айнымалылары болады. Деректер айнымалысы *үзілмейтін мақсатты* айнымалысы болып табылады (8-сурет).

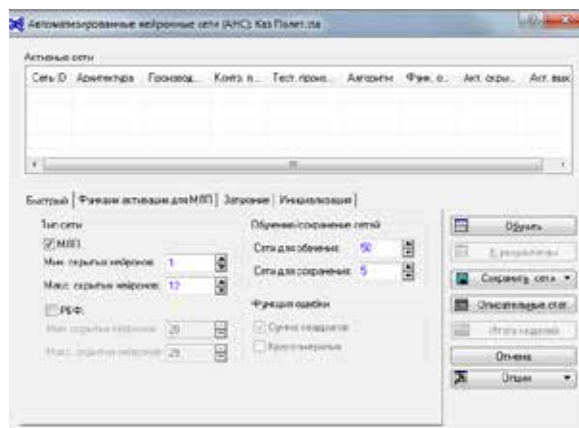
8-сурет. Айнымалыларды анықтау

6-шы қадам. Оқытатын, бақылайтын және тексеретін жиынды анықтау. Уақыт қатарларын талдаған кезде оның әрбір t -уақыт мезегіндегі мәні $t-1, t-2$ уақыт мезеттеріндегі мәнге тәуелді болады. Мұнда оқытатын мәндерге – 85%, бақылайтын мәндерге – 15%, тексеретін мәндерге – 0% беріледі (9-сурет).

9-сурет. Оқыту деректерін іріктеу

7-ші қадам. Желі архитектурасын таңдау. ОК батырмасын басып автоматты нейрон желісі терезесіне шығамыз (10-сурет). Мұнда желі түрін, белсенділік функцияларын т.с.с. таңдауға болады.

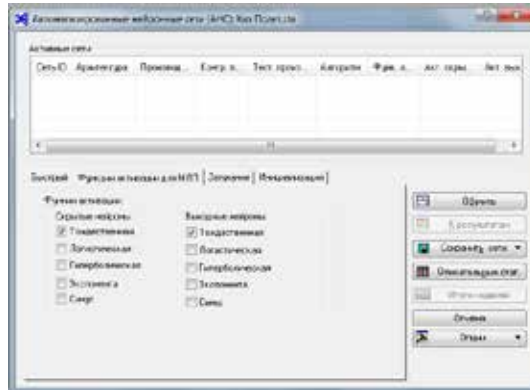

10-сурет. Нейрон желісінің архитектурасы

Болжамдық есептерде көпқабатты перцептрон пайдаланылады. Жылда қалтасында желі түрін, жасырын нейрон қабаттарының максимал және минимал мәнін, оқыту және сақтау желілерінің санын көрсетуге болады. Мұнда оқытатын желі саны –50 сақтау желісі – 5 болып белгіленеді.

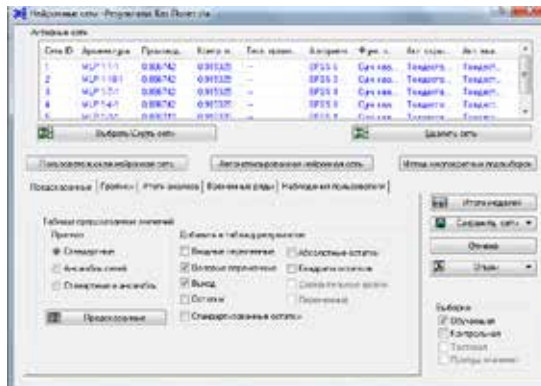
Енді *Белсенді* функциялар қалтасына көшеміз. Мұнда көп-

қабатты персептрондардағы жасырын және шығу нейрондарына қолданылатын белсенділік функциялардың түрлері көрсетіледі. Мысалда ұқсас функциялар таңдалды (11-сурет). Эксперимент ретінде басқа функцияларды да қарастыруға болады.

11-сурет. Белсенді функцияларды анықтау

8-ші қадам. *Желіні оқыту*. Сонымен нейрондық желінің құрылымы анықталды. Ол көпқабатты персептрон, белсенділіктің ұқсас функциялары қолданылады және нейрон саны 1 ден 12 дейін. Енді Оқыту (обучение) батырмасын басып оқыту процесіне көшеміз. Процестің соңында *Нейрондық желі – Нәтижелер* терезесі шығады (12-сурет).

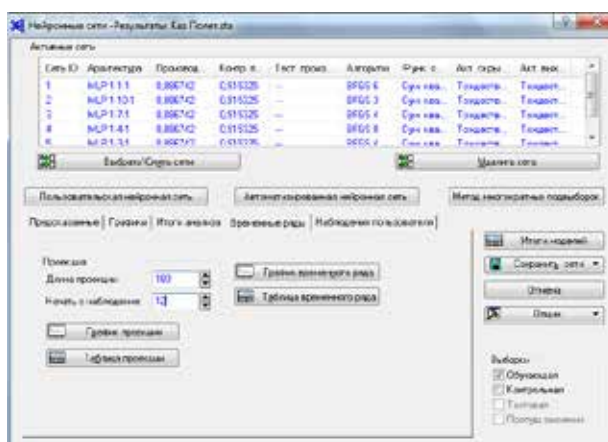

12-сурет. Нәтижелер терезесі

12-сурет жоғары жағында ең тәуір желілер мен модельдің сапалық көрсеткіштері сипатталады, ал төменінде алынған нәтижелерді талдайтын қалталар орналасады.

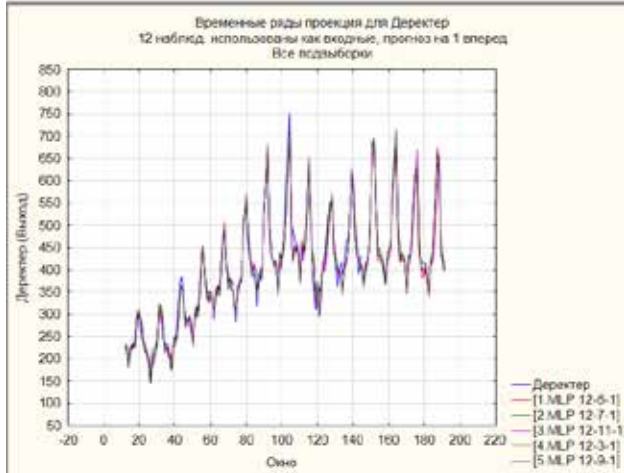
9-шы кадам. Нәтижені талдау және болжам құру. Жүйе 50 желіні қарастырып ең тәуір 5 желіні таңдап алды. Терезеде желінің архитектурасы, жылдамдығы, оқыту алгоритмі т.с.с. сипатталынады. Оқытылған желіні болжам жасауға қолдануға болады. Оқытылған (үйретілген) желіде уақыт *проекциясы* ұғымы қолданылады. Оның мәнісі мынада: Алдымен желі алғашқы 12 мәнді енгізіп болжамдық мәнді есептейді. Есептелген болжамдық мән алдыңғы 11 мәнмен қайта желінің кірісіне беріледі. Осындай алгоритмді қалағанша істеуге болады, бірақ қайталаған сайын болжамның сапасы төмендеуі мүмкін екенін айту қажет.

Зерттеудің нәтижелері. *Нейрондық желі – Нәтижелер* терезесінен Уақыт қатарларын қалтасын ашамыз (13-сурет).

13-сурет. Уақыт қатарларының проекциясы

13-суреттегі терезешелерді пайдаланып уақыт проекциясын құруға болады. Ол үшін екі параметр қажет Проекцияның ұзындығы және Бақылауды бастайтын мән. Проекцияның ұзындығына -180 мәні, бақылауды бастайтын мәнге – 12 мәні енгізіліп Проекция графигі батырмасы басылады (14-сурет).

14-сурет. Бақыланған және болжанған мәндердің графигі

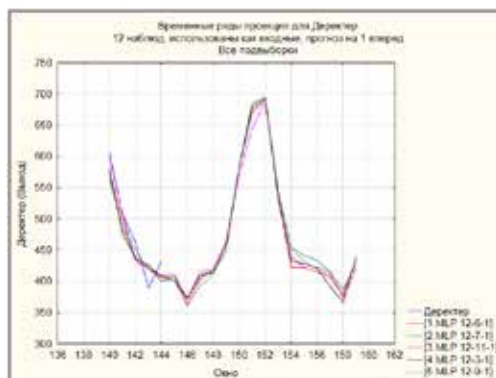
Нәтижелерді талқылау. 14-суретте ең тәуір деген желілердің графигі бейнеленген. Олардың барлығының *Деректер* файлының мәндерімен үндесіп тұрғаны көрініп тұр. Олай болса олардың болжамдық мәндері негізді болып табылады. Қорытылған нәтижелердің көрсеткіштері 1-кестеде сипатталған

1-кесте. Нейрондық желілердің көрсеткіштері

MLP 12-2-1	0,926793	0,974872	711,2147	547,2997	BFGS 9	Сум.квадр.
MLP 12-2-1	0,926749	0,975698	716,7100	538,1637	BFGS 8	Сум.квадр.
MLP 12-5-1	0,914000	0,974980	843,8870	527,2449	BFGS 7	Сум.квадр.
MLP 12-2-1	0,914331	0,975997	852,1596	518,4637	BFGS 8	Сум.квадр.
MLP 12-6-1	0,926124	0,974709	719,4181	567,9916	BFGS 7	Сум.квадр.

1-кестеден таңдап алынған 5 нейрондық желінің ішіндегі ең тәуірі BFGS 9 моделі табылды. Ол кестенің бірінші жолында орналасқан. Оның екі жасырынған нейрон қабаты бар. Оның оқыту кезіндегі қатесі ең аз көрсеткішті 711, 214 көрсетіп тұр.

Деректер біткеннен кейінгі соңғы жылға деген болжамның графигі 15-суретте сипатталған.

15-сурет. Соңғы жылдың болжамы

Қорытынды. Нейрондық желілердің кез келген бағыттағы деректерді сұрыптауға, талдауға және болжам жұмыстарына қолдану мүмкіндіктері зор. Сондықтан оның ерекшеліктерін білу және зерттеу кезінде мақсатқа орай тиімді әрі кәсіби тұрғыдан қазіргі кезде экономикалық, медициналық, әлеуметтік т.с.с бағыттарда қолдана білу маңызды деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Саймон Хайкин. Нейронные сети. Полный курс / С. Хайкин. Издательский дом «Вильямс», 2006. – 327 б.
2. Уоссерман Ф. Нейрокомпьютерная техника. – М.: Мир, 1992. – 236 б.
3. Каллан Р. Основные концепции нейронных сетей / Р. Каллан. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2001. – 288 б.
4. Нейронные сети. STATISTICA Neural Networks: методология и технологии / под ред. Боровикова В.П. – Москва, Горячая линия-Телеком, 2008. – 287 б.
5. Бодянский Е.В., Руденко О.Г. Искусственные нейронные сети: архитектуры, обучения, применения. – Харьков, 2004. – 195 б.
6. Боровиков В.П. STATISTICA. Искусство анализа данных на компьютере / В.П. Боровиков. – СПб., 2005. – 386 б.
7. www.stat.gov.kz